

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ
ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

ATATÜRK DERGİSİ

JOURNAL OF ATATURK

“... Türkiye halkı asırlardan beri hür ve müstakil yaşamış ve istiklâli hayatın bir gereği olarak kabul etmiş bir kavmin kahraman evlâtlarıdır. Bu millet istiklâlsiz yaşamamıştır, yaşayamaz, yaşamayacaktır.”

Kemal Atatürk

ISSN: 1302-7549

ATATÜRK DERGİSİ

(Journal of Atatürk)

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

2017 (TEMMUZ)

CİLT: VI

SAYI:1

ATATÜRK DERGİSİ

(Journal of Atatürk)

2017 (TEMMUZ)	CİLT: VI	SAYI: 1
---------------	----------	---------

Yılda iki kez yayınlanan Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Uluslararası Hakemli Dergisi

(Ataturk University, Directorate of the Principles of Ataturk and History of Reforms And Internationally Recognised Refereed Journal Published Biannually)

Atatürk Dergisi, Sosyal Bilimler Atıf Dizini (SOBİAD) ve Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS INDEX) tarafından taranmaktadır.

Journal of Atatürk Scanned by SOBİAD and ASOS INDEX.

SAHİBİ / OWNER

Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Adına Enstitü Müdürü

Prof. Dr. S. Esin DAYI

(In the name of Ataturk University, Ataturk's Principles and Revolution History Institution)

Prof. Dr. S. Esin DAYI

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Prof. Dr. S. Esin DAYI (Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Yavuz ASLAN (Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. İhsan Sabri BALKAYA (Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. Erkan CEVİZLİLER (Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. Asaf ÖZKAN (Atatürk Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Yavuz ÖZDEMİR (Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. Tolga BAŞAK (Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. İsmail EYYUPOĞLU (Atatürk Üniversitesi)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Prof. Dr. S. Esin DAYI (Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. İsmail EYYÜPOĞLU (Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. Tolga BAŞAK (Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. Erkan CEVİZLİLER (Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. Asaf ÖZKAN (Atatürk Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Asuman DEMİRCİOĞLU (Atatürk Üniversitesi)

Editör / Editor in Chief

Prof. Dr. Prof. Dr. S. Esin DAYI (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

DÜZENLEME/Editing

Ümit SELÇUK

Hakem Kurulu/Referees Board

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT (Ondokuz Mayıs Üniversitesi-Samsun)

Prof. Dr. Gen Stoyan ANDREEV (Bulgaristan)

Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi-Ankara)

Prof. Dr. Habıbbeyli İsa EKBEROĞLU (Azerbaycan)

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Üniversitesi-İstanbul)

Prof. Dr. Selami KILIÇ (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ (Anadolu Üniversitesi-Eskişehir)

Prof. Dr. Cengiz HAKOV (Bulgaristan)

Prof. Dr. Cemil HASANLI (Azerbaycan)

Prof. Dr. Hacı Muhammed HUZHENHUA (Çin)

Prof. Dr. Şakir İLBAY (Kazakistan)

Prof. Dr. Musa QASIMLI (Azerbaycan)

Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Konya)

Prof. Dr. Osman AKANDERE (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Konya)

Prof. Dr. Mihail MAXİM (Romanya)

Prof. Dr. Justin McCARHTY (Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Muhammed NUREDDİN (Lübnan)

Prof. Dr. Asan ORMUŞEV (Kırgızistan)

Prof. Dr. S. Esin DAYI (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU (Dumlupınar Üniversitesi-Kütahya)

Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN (Gazi Üniversitesi-Ankara)

Prof. Dr. Mehmet Akif TURAL (Gazi Üniversitesi-Ankara)

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi-Ankara)

Prof. Dr. Yavuz ASLAN (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Prof. Dr. Serpil SÜRMEİLİ (Ondokuz Mayıs Üniversitesi-Samsun)

Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi-Sakarya)

Prof. Dr. Betül ASLAN (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Üniversitesi-Sakarya)

Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon)

Prof. Dr. Mehmet OKUR (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon)

Prof. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi-Samsun)

Prof. Dr. Mustafa ORAL (Giresun Üniversitesi-Giresun)

Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Prof. Dr. Salim GÖKÇEN (Erzincan Üniversitesi-Erzincan)

Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN (Ahi Evran Üniversitesi-Kırşehir)

Prof. Dr. Necmi UYANIK (Selçuk Üniversitesi-Konya)

Prof. Dr. İhsan BALKAYA (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Üniversitesi-Denizli)

Prof. Dr. Mehmet KÖÇER (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi-Nevşehir)

Doç. Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Üniversitesi-Elazığ)
Doç. Dr. Firdovsiye AHMADOVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. İsmail EYYÜPOĞLU (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)
Doç. Dr. Mehmet Sait DİLEK (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)
Doç. Dr. Ahmet ÖZCAN (Çankırı Karatekin Üniversitesi-Çankırı)
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Tahir KODAL (Pamukkale Üniversitesi-Denizli)
Doç. Dr. Erkan CEVİZLİLER (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)
Doç. Dr. Tolga BAŞAK (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)
Doç. Dr. Asaf ÖZKAN (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)
Doç. Dr. Ali Servet ÖNCÜ (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)
Doç. Dr. Ömer ERDEN (Ordu Üniversitesi-Ordu)
Doç. Dr. Yüksel ÖZGEN (Çankırı Karatekin Üniversitesi-Çankırı)
Yrd. Doç. Dr. Asuman DEMİRCİOĞLU (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin KALEMLİ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi-Nevşehir)
Yrd. Doç. Dr. Ahmet İLYAS (Batman Üniversitesi-Batman)
Yrd. Doç. Dr. Elif AKTAŞ (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)
Yrd. Doç. Dr. Yavuz ÖZDEMİR (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)
Yrd. Doç. Dr. Ufuk ERDEM (Ardahan Üniversitesi-Ardahan)

NOT: Dergide yayınlanan makalelerin içeriğinden yazarlar sorumludur.

(The articles expressed in the journal are the responsibility of the individual authors)

Yazışma Adresi / Corresponding Adress:

Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü
25240 / Yakutiye-Erzurum

Eposta: atailens@atauni.edu.tr

Belgegeçer: (0442) 231 58 82

Tlf. : (0442) 2314463-64-65

ATATÜRK DERGİSİ

(Journal Of Atatürk)

İÇİNDEKİLER

İsmail Eyyüpoğlu

Köy Enstitülerinin Kuruluşu ve Pulur Köy Enstitüsü Öğrencilerinden Muammer Genç'in Anıları

The Establishment of Village Institutes And Memories of Muammer Genc, A Student From Pulur Village Institute

1-21

Erol Akcan- Recep Murat Geçikli

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluş Sürecinde Refet Paşa'nın Tarihi Bir Demeci ve Yankıları

A Historical Speech of Refet Pascha And Its Reflection During The Establishment Period of Progressive Republican Party

23-54

M. Gökhan Polatoğlu

İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1938-1942)

Second Five-Year Industrial Plan (1938-1942)

55-87

KÖY ENSTİTÜLERİNİN KURULUŞU VE PULUR KÖY ENSTİTÜSÜ ÖĞRENCİLERİNDEN MUAMMER GENÇ'İN ANILARI

THE ESTABLISHMENT OF VILLAGE INSTITUTES AND MEMORIES OF MUAMMER GENC, A STUDENT FROM PULUR VILLAGE INSTITUTE

Doç. Dr. İsmail EYYUPOĞLU*

ÖZ

Köy Enstitüleri öğretmen yetiştirme konusundaki özgün faaliyetlerden birisiydi. Bir aydınlanma projesiydi. Bu enstitülerin kuruluşu için ön hazırlıklar 1935'te başladı. 1940'ta ise yasal süreç için harekete geçildi. 17 Nisan 1940'ta bir kanun çıkarılarak farklı alanlarda meslek elemanı yetiştirilmesine yönelik çalışmalara resmen başlandı. Bunlardan birisi de Köy Enstitüleri idi. Kurulmasında Maarif Vekili Hasan Ali Yücel ve İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç'un büyük rolü oldu. Kırsalda kurulan bu okulların sayısı süreç içerisinde yirmi bire ulaştı. Bu dönemde açılan köy enstitüleri beklenilenin üstünde bir başarı sergiledi. Bu başarıda payı olan enstitülerden biri de 1942'de Erzurum'un Ilıca Bucağı'nda açılan Pulur Köy Enstitüsü idi. Bu makalede Köy Enstitüleri hakkında genel bir bilgi verildikten sonra Pulur Köy Enstitüsü'nün tarihsel geçmişine değinildi. Beş yıl enstitü öğrenciliği yaptıktan sonra bir yıl fazladan okuyarak Pulur İlk Öğretmen Okulu'ndan mezun olan Muammer Genç'in anı ve değerlendirmelerine yer verildi.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Köy Enstitüleri, Erzurum, Öğretmen, Pulur.

ABSTRACT

Village Institutes were one of the original organisations to train teachers. It was an enlightenment project. Preliminary preparations for the opening of those institutes began in 1935. Legal process to train people for various occupations commenced with a law enacted on

* Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Öğretim Üyesi: eyupoglu@atauni.edu.tr

17th April, 1940. Hasan Ali Yucel, Minister of Education and Ismail Hakki Tonguc, General Director of Primary Education had influential roles in the establishment of Village Institutes. The number of schools opened in rural areas reached twenty one during the project. The Village Institutes opened in that period achieved more success than expected. One of the institutes which contributed to that success was Pular Village Institute, opened in Ilica, Erzurum in 1942. This study focused on historical background information about Pular Village Institute after providing general information about Village Institutes. The memories and evaluations of Muammer Genc, who studied an additional year in Pular Teacher's Training School after five years in the institute, were gathered in this study.

Keywords: Republic, Village Institutes, Erzurum, Teacher Training, Pular

GİRİŞ

Milli Mücadele yıllarından itibaren Türkiye'yi çağdaş medeniyetler seviyesine ulaştırmayı amaçlayan Mustafa Kemal Atatürk, bunu başarmanın ilk yolunun eğitim ve öğretimden geçtiğini biliyordu. Bu amaç doğrultusunda 16 Temmuz 1921'de Ankara'da Birinci Maarif Kongresi'ni topladı. Amaç, Türkiye'deki okul ve öğrenci mevcudunu tespit ederek bu konuda yapılması gereken çalışmaları belirlemek ve eğitime milli bir yön vermektir. Kongrede Türkiye'nin çeşitli bölgelerinden gelen erkek ve kadın öğretmenler hazır bulunmaktaydı. Açış konuşmasında Mustafa Kemal; şimdiye kadar uygulanan eski yöntemlerin Türk milletinin gerilemesine sebep olduğunu ve milletin karakterine uygun milli bir eğitim programının geliştirilmesi gerektiğini vurgulamaktaydı¹. 17 Temmuz 1921'deki "*Hâkimiyet-i Milliye*" gazetesinde çıkan "*İki Cephe*" başlıklı yazıda kongrenin önemi şöyle vurgulanmaktaydı²: "*Cephelerde Felâh-ı İstiklâl Ordusu Yunanla mücâdele ederken, Ankara'da muallimler ordusu cehle karşı müdâfa'a programını hazırlıyor. Harb ve Maârif cephelerinin ikisinde de faaliyet var. Vatandan millî ordu düşmanı ve muallim ordusu da cehâlet ve zulmeti kovacak. İki himmetin aynı zamanda tahlîsi ulvî bir tesadüftür. Cuma gecesi Erkân-ı Harbiye'de gün ışığına kadar harbi takip eden hükümet reisi, dört saat sonra dârü'l-muallimîn salonunda Muallimler Kongresi'ni açtı. Türk neslinin mürebbîlerine irfân mücâdelesinde gidecekleri yolu işaret etti*".

Eğitim-öğretim alanında yapılan önemli inkılâplardan birisi de 1 Kasım 1928'de gerçekleştirilen yeni Türk harflerinin kabulü idi. Okuma yazma bilenlerin sayısını artırabilmek için Millet Mektepleri açıldı. Amaç yeni harflerle okuma-yazmayı öğretmektir³. Bu süreç 19 Şubat 1932'de on dört il merkezinde kurulan Halkevlerinin açılmasıyla yeni bir ivme kazandı. Kısa sürede sayısal artış sağlandı⁴. Halkevlerinden beklenen birçok işlev bulunmaktaydı. Hem Türk aydınlanmasına hizmet edilecek hem de inkılâpların halk arasında kökleşmesi sağlanacak idi. Bu bakımdan hükümetin köy ve köylüye yönelttiği faaliyetler, halkçılığın bir türü olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle "*halka ulaşma*" düşüncesiyle kurulan Halkevleri fikrinin

¹ Necdet Aysal, "*Anadolu'da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri*", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, (Mayıs-Kasım 2005), s.268.

² Cemal Güven - Ekrem Zahid Boyraz, "*Hamdullah Suphi Tanrıöver'in İlk Maârif Vekilliği Dönemi Faaliyetleri*", **Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, VI, S.10, Konya, (Haziran-2016), s.302.

³ Aysal, "... *Köy Enstitüleri*...", s.270.

⁴ 1935'te 55, 1940'ta 379, 1951'de ise 478'e ulaştı. (Nurcan Toksoy, "*Türk İnkılâbında Milli Kültürün Yeri ve Halkevi Çalışmaları*", **Turkish Studies Dergisi**, I, S.3, (Kış-2007), s.153.)

kırsaldaki yansması da Köy Enstitüleri olacaktı. Gerek Halk Evleri ve gerekse Köy Enstitüleri sosyo-kültürel zihniyet değişimi ve dönüşümünü harekete geçirmek içindi⁵.

Kurulan bu eğitim kurumları aynı zamanda halkçılık düşüncesinin de bir yansması idi. Geçmişten günümüze Anadolu coğrafyasında bir türlü çözümlenemeyen eğitim sorununa Köy Enstitüleri bir çare olarak düşünülüyordu.

1- Köy Enstitülerinin Kuruluş Amacı

1935 daha çok köye ve köylüye ağırlık verilen bir politikanın izlenmeye başlandığı yıl idi. Aynı yıl içinde yapılan CHP Büyük Kurultayı'nda da bu politikanın benimseneceği vurgulanmaktaydı. Bu doğrultuda Saffet Arıkan⁶ Milli Eğitim Bakanı olarak görevlendirildi ve İsmail Hakkı Tonguç'u⁷ MEB İlköğretim Genel Müdürlüğü'ne atadı⁸. Nitekim İsmail Hakkı Tonguç, ilerleyen yıllarda Köy Enstitüleri'nin kurucusu olacaktı⁹.

Köy Enstitüleri'nin kuruluş amaçları köye ve köylüye yönelik idi. 1935 Türkiye'sinde kırsal kesimde yaşanan bir takım sorunlara çözüm niteliğindekiydi¹⁰. Köylerde okul sayısının yok denecek kadar az oluşu, şehirden köye gönderilen öğretmenlerin kırsala ayak uyduramaması ve o dönemdeki köy insanının eğitim alanında yetersiz oluşu bu sorunlardan bazılarıydı¹¹.

⁵ Sıdıka Çetin - Ahmet Kâhya, "Kırda Bir Modernleşme Projesi Olarak Köy Enstitüleri: Aksu ve Gönen Örnekleri Üzerinden Yeni Bir Anlamlandırma Denemesi", <http://jfa.arch.metu.edu.tr/archive/0258-5316/articles/metujfa2017103.pdf>/E.T. 3.7.2017.

⁶ Saffet Arıkan, 1887'de Erzurum'da doğdu. Harp Akademisi'nden Kurmay Yüzbaşı olarak mezun oldu. Fransızca ve Almanca bilmektedir. Yaptığı görevlerden bazıları şunlardır; Sadrazam ve Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa'nın Başyaverliği, Birinci Ordu Müfettişliği Kurmayı, Garp Cephesi Kurmay Başkanlığı, Moskova Askeri Ataşesi, Halk Fırkası Kurucu Üyesi, Milli Eğitim Bakanı ve II. Dönem Kocaeli Milletvekilliği. Bekârdır. 26 Kasım 1947'de öldü. (https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html/E.T.6.7.2017)

⁷ İsmail Hakkı Tonguç, Bulgaristan'ın Silistre şehrine bağlı Sokol ya da Atmaca köyünde doğdu. Sekiz kardeşin en büyüğüdür. 1914'te ilk kez İstanbul'a geldi. 5 Mayıs 1916'da İstanbul Öğretmen Okulu'na geçiş yaptı ve mezun oldu. 1918'de Almanya'da Karlsruhe-Etlingen'deki öğretmen okulunda özel bir eğitim programına katıldı. I. Dünya Savaşı'nın bitiminde Türkiye'ye döndü. Haziran 1921'de Yunanlıların Eskişehir'i işgali sonrası Ankara'ya gitti. 1922'de eğitimi bitince Konya Lisesi'nde öğretmen olarak çalıştı. 1925'te Ankara Muallim Mektebi'ne atandı. 10 Temmuz -26 Ağustos 1926 tarihleri arasında Ankara'da açılan iş ilkesine dayalı öğrenim kursu başlatarak yabancı eğitimciler ile birlikte Köy Enstitüleri projesinin temelini attı. 1927'de Nafia Kamil ile evlendi. 1929-1933 arasında Gazi Eğitim Enstitüsü'nde görev aldı. 1935'te Köy Enstitüleri'nin kurulmasını sağlayacak İlköğretim Genel Müdürlüğü'ne getirildi ve Köy Enstitüleri programını hazırladı. Hasan Ali Yücel'in Milli Eğitim Bakanı olmasıyla çalışmalar hız kazandı. 17 Nisan 1940'da Köy Enstitüleri Kanunu çıktıktan sonra açılan kurumlar ile bizzat ilgilendi. 1946'da Köy Enstitüleri hakkında açılan davalar sebebiyle görevinden alındı ve Talim Terbiye Kurulu Üyeliği'ne getirildi. Tüm bu olanalar neticesinde 1954'te kendi isteği ile emekli oldu. 24 Haziran 1960'ta Ankara'da öldü. (<https://www.biyografi.net.tr/ismail-hakki-tonguc-kimdir>/E.T.6.7.2017)

⁸ Emine Öztürk, **Cumhuriyet Dönemi Aydın Kimliği, Sekülerleşme ve Köy Enstitüleri**, İstanbul, 2012, s.20.

⁹ Nurgün Koç, **Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri**, İstanbul, 2013, s.201.

¹⁰ 1935 nüfus sayımı istatistiklerine göre erkek nüfusun % 23.3'ü, kadın nüfusun ise % 8.2'si okuma-yazma bilmekteydi. Geriye kalan yüzdelik nüfus okuma-yazma bilmiyordu. Ayrıca bu yıllarda ülke nüfusunun % 81'i çiftçi idi. Bu çiftçiler tarım alanında yeterli bilgiye sahip değildi. Bu köylünün daha iyi bir üretici haline getirilmesi gerekiyordu. Ayrıca köylerde yaşanan nüfus problemi de diğer bir sorundu. (Mahmut Goloğlu, **Milli Şef Dönemi(1939-1945)**, Ankara, 1974, s.65-66.)

¹¹ Koç, **Türk Kültür Tarihi ...**, s.203.

Bu eksiklikler köy ve köylünün dilinden anlayan yeni bir aydın tipine ihtiyacı gerekli kılmaktaydı¹². Bakan Saffet Arıkan tarafından göreve getirilen ve sonraki Bakan Hasan Ali Yücel¹³ tarafından da desteklenen İsmail Hakkı Tonguç'un köy ve köylüye yönelik sorunların çözümüne ilişkin görüşleri şöyle idi:

“Köy meselesi bazılarının zannettikleri gibi mihaniki surette köy kalkınması değil, manalı ve şuurlu bir şekilde köyün içten canlandırılmasıdır. Köy insanı öylesine canlandırılmalı ve şuurlandırılmalı ki, onu hiçbir kuvvet yalnız kendi hesabına ve insafsızca istismar etmesin. Ona esir ve uşak muamelesi yapamasın. Köylüler şuursuz ve bedava çalışan birer iş hayvanı haline gelmesinler. Onlarda her vatandaş gibi, her zaman haklarına kavuşabilsinler. Köy meselesi, köyde eğitim problemleri de içinde olmak üzere bu demektir...

*Köylüyü, köyden başlayarak ta Kamutay'a (TBMM) varıncaya kadar, devletin bütün şubelerinin idaresine, onda bugünkü vasıflardan başka bir şart aramaksızın iştirak ettirmek, bu suretle devlet işlerini, realiteden kuvvet alan elemanlarla besleyerek memleketin hakiki bünyesine uygun bir şekle getirmek... Köylü vatandaşlarda... Cumhuriyet vatandaşlığı şuurunun, aksiyon haline gelebilecek şekilde uyandırmak...”*¹⁴ gerekiyordu. İsmail Hakkı Tonguç'un modernleşme düşüncesinin temelini oluşturan sebep, köy ve köylüyü *“yukarıdan aşağıya ya da halka rağmen halk için anlayışıyla kalkındırmak değil, kendi unsurları ile içinden canlandırmaya çalışmak ve şuurlandırmak”* idi¹⁵. Anlaşılacağı üzere İsmail Hakkı Tonguç köy ve köylüye ait sorunları bir bütün olarak değerlendirmekteydi. Eğitim aracılığı ile bir değişim süreci üzerinde duruyordu. Çözüm köyün kendi içerisinden çıkacaktı.

2- Köy Enstitüleri'nin Kuruluşu

İsmail Hakkı Tonguç öncelikle bir durum değerlendirmesi yaptı. Yirmi yıllık bir plan taslağı hazırladı. Amacı 1954'e kadarki süreçte köyleri; öğretmen, koruyucu, tarım teknisyeni ve sağlık hizmeti yönünden eksik bırakmamaktı. Bunun gerçekleştirilmesinde bazı engeller bulunmaktaydı. Açılacak enstitülere okur-yazar köy çocuğu ve öğrenci bulmak bu sorunlardan bazılarıydı. O da bunların üstesinden gelmek için ilk önce askerliğini yapmış ve okur-yazar olan

¹² Aysal, “... Köy Enstitüleri...”, s.270.

¹³ Hasan Ali Yücel, 1897'de İstanbul'da doğdu. Dar'ul Fünun ve Yüksek Öğretmen Okulu Edebiyat Bölümü mezunudur. Fransızca bilmektedir. Yaptığı bazı görevler şunlardır; Erkek Muallim Mektebi Edebiyat ve Türkçe Öğretmeni, Dar'ul Fünun Edebiyat Şubesi Coğrafya ve Tarih Öğretmeni, İstanbul Erkek Lisesi Felsefe Öğretmeni, Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü Müdürü, Maarif Vekâleti Ortaöğretim Genel Müdürü, 10. ve 11. Hükümet Maarif Vekili, V. Dönem İzmir Milletvekilliği. Ayrıca yazar ve üç çocuk babasıdır. 26 Şubat 1961'de öldü. (https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html/ E.T.6.7.2017)

¹⁴ Erol Kapluhan, “Atatürk Dönemi Eğitim Seferberliği ve Köy Enstitüleri”, **Marmara Coğrafya Dergisi**, S.26, (Temmuz-2012), s.183.

¹⁵ İsmail Hakkı Tonguç, **Canlandırılacak Köy**, İstanbul, 1947, s.88.

gençlerden “*eğitmen*” adıyla geçici öğretmenler görevlendirdi¹⁶. Bunu da 1936-1937 eğitim-öğretim yılında, Eskişehir Çifteler Devlet Çiftliği’nde ilk eğitim kursunu açtırarak gerçekleştirdi¹⁷.

Kursları bitiren genç eğitimler gittikleri yerlerde başarılı olunca kısa sürede ülkenin başka yerlerinde de benzer kurumlar açıldı. 11 Haziran 1937’de “*Köy Eğitimleri Kanunu*” çıkarıldı. Bu yasaya dayanılarak Çifteler (Eskişehir), Kızılçullu (İzmir) ve Karaağaç (Edirne)’ta birer eğitim kursu açıldı ve ertesi yıl bunlara üç yeni kurs daha eklendi¹⁸. Eğitim-öğretim programı anlamında ilk kez uygulanacak olan bu yöntem ile “*eğitmen*” yetiştirmek ileriki uygulamalar için model oluşturdu. Böylece eğitim ve öğretimin kalkınmada itici güç olduğu kabul edildi. Bu özelliği ile kurulacak okullar hiçbir ülke veya milletten alınmadığını ortaya koymakta idi. Çünkü bu okullar Türkiye’nin o dönemki koşullarından ve Türk insanının kendi karakteristik özelliklerinden esinlenerek oluşturulmaktaydı¹⁹.

Bu kurslarla ilgili faaliyetlere Atatürk’ün ölümünden sonra da devam edildi. Bu faaliyetleri 28 Aralık 1938’de Hasan Ali Yücel yürüttü. O, İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç ile çalıştı ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün de desteğini alarak kurslarla ilgili çalışmaları hızlandırdı²⁰. Fakat bu kurslarla ilgili “*köylerde ilkokul düzeyinde bir öğretimin sürdürülemeyeceği düşüncesi*” 7 Temmuz 1939 tarihli 3704 sayılı yasanın çıkarılmasına sebep oldu. Bu doğrultuda aynı yıl içinde “*Köy Öğretmen Okulları*” açıldı. Kızılçullu, Çifteler ve Gölköy Eğitim Kursları, Köy Öğretmen Okulu’na dönüştürüldü²¹.

17-29 Temmuz 1939’da yapılan Maarif Şûrası’nda köy ve köylü ile ilgili bazı kararlar alındı. Bunlar köy eğitiminde uygulanacak müfredatla ilgiliydi. Buna göre kırsalda verilecek eğitimde köylüye sadece okuma-yazma öğreten bir öğretmen yeterli olmayacaktı. Diğer taraftan köy öğretmeni yetiştirecek kurumların çok yönlü eleman yetiştirmesi gerekmekteydi. Bu yönde alınan kararlar yeni açılacak kurumlara “*Köy Enstitüsü*” adının verilmesinin daha uygun olacağını gerekli kıldı²². Bu doğrultuda Köy Enstitüleri Kanunu 17 Nisan 1940’ta TBMM’de görüşülerek kabul edildi²³. Böylece Köy Öğretmen Okulları, Köy Enstitülerine dönüştürüldü. 1940-1941 öğretim yılında on yeni Enstitü açıldı. 19 Haziran 1942’de Köy Okulları ve Köy Enstitüleri Teşkilat Yasası çıkarıldı. 1942’de ise bu sayı on yediye ulaştı²⁴.

¹⁶ Kapluhan, “*Atatürk Dönemi Eğitim Seferberliği ...*”, s.183.

¹⁷ Öztürk, **Cumhuriyet Dönemi Aydın Kimliği...**, s.20.

¹⁸ İsmail Hakkı Tonguç, **Köyde Eğitim**, Ankara, 1938, s.200-202.

¹⁹ <https://doktoralikurt.tr.gg/Pulur-K.oe.y-Enstit.ue.s.ue..htm/> E.T.6.7.2017

²⁰ Aysal, “... *Köy Enstitüleri...*”, s.273.

²¹ Kapluhan, “*Atatürk Dönemi Eğitim Seferberliği ...*”, s.184.

²² Kapluhan, “*Atatürk Dönemi Eğitim Seferberliği ...*”, s.184.

²³ Koç, **Türk Kültür Tarihi ...**, s.226.

²⁴ A.M. Celâl Şengör, **Hasan–Ali Yücel ve Türk Aydınlanması**, İstanbul, 2016, s.134.

Sonraki süreçte yayımlanan bir kararname ile Yüksek Köy Enstitüleri kuruldu²⁵. Enstitülerin sayısı 1945-1946 öğretim yılına kadar yirmiye çıkarıldı. 1948-1949 öğretim yılında ise bir tane daha açılarak bu sayı yirmi bir oldu²⁶. İsmail Hakkı Tonguç tarafından düşünülen bu enstitüler hem bir eğitim-öğretim evi, hem de modern bir çiftlik idi. Buradaki öğrenciler bir yandan kendi binalarını kendileri yapmayı ve toprak işlemeyi öğrenecekler, diğer taraftan da ortak bir üretim ve çalışma alanı oluşturacaklardı²⁷.

Köy Enstitüleri 1945'te çıkarılan "*Toprak Reformu*" ile yürütülmek istendi. Çünkü köy birlikleri, köylülerle ortak işletmeler, kooperatifler ve Köy Enstitüleri, yapılan Toprak Reformu ile birlikte işlevsellik kazanacaktı. Fakat bu proje bir türlü gerçekleştirilemeyecekti. CHP'nin sağ kanadındaki muhalifler özellikle enstitülere kuşkuyla baktıklarını ve karşı çıktıklarını vurgulamaktaydı²⁸.

1946 seçimlerinde muhalefet, Köy Enstitüleri üzerinden hükümeti eleştirdi. Bu durum köylerdeki okul yapım işlerini yavaşlattı. Görevden alınmalar başladı. TBMM gündemi üzerinde de yaşanan gelişmeler etkili olmaktaydı. Bu da bakanlığın tutumunun değişmesine sebep oldu. Bu doğrultuda Hasan Ali Yücel, İsmail Hakkı Tonguç ve Ferit Oğuz Bayır²⁹ görevden uzaklaştırıldı³⁰. Hasan Ali Yücel'in Bakanlık yaptığı 1939-1946 dönemi; Atatürk'ün belirlediği hedeflere ulaşma açısından faydalı bir süreç oldu. Kendisinin 5 Ağustos 1946'da görevden ayrılmak zorunda kalması ile bu idealist yaklaşımda sekteye uğradı³¹.

Seçimden sonraki yıllarda uygulamaya konan Enstitü Programı ve 1951'de ivme kazanan köklü program değişikliği süreci ile enstitüler öğretmen okuluna dönüştü. Bu değişikliğin gerekçesi 1952'de Talim ve Terbiye Dairesi'nce şöyle açıklanıyordu³²: "*Uygulama, hem öğretmen, hem de ziraatçı veya sanatkâr yetiştirmenin mümkün olmadığını ve öğretmenin çalışmasını bu şekilde bölmenin okulun zararına olduğunu gösterdi. Böylece, 'üretici ve sanatkâr' yani Devlete fazla malî yük getirmeyecek öğretmen yetiştirme isteğinin gerçekleşmediği görüldü ve vazgeçildi.*" Bu değişikliklerle Köy Enstitülerinin kapanacağını

²⁵ Uğur Mumcu, **40'ların Cadı Kazanı**, Ankara, 2014, s.112.

²⁶ Serdarhan Musa Taşkaya-Sait Akbaşlı, "*Okuma Yazma Öğretiminde Köy Enstitülerinin Yeri*", **Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, IV, S.1, (Haziran-2008), s.16.; Öztürk, **Cumhuriyet Dönemi Aydın Kimliği...**, s.20-21.

²⁷ Sabahattin Eyüboğlu, **Köy Enstitüleri Üzerine**, İstanbul, 1999, s.86.

²⁸ Mumcu, **40'ların Cadı Kazanı**, s.113-114.

²⁹ Ferit Oğuz Bayır, 1901'de Kütahya-Simav'da doğdu. 1920'de Edirne Öğretmen Okulu'nu bitirdi. Milli Mücadele Dönemi'nde Trakya direnişine katıldı. 1921'de Anadolu'ya geçti. Milli Mücadele sonrası 1923'te Foça İlkokulu'nda öğretmenliğe başladı. 1939-1946 yılları arasında İsmail Hakkı Tonguç'un yardımcısı olarak görevde bulundu. Köy Enstitüleri'nin kuruluşunda çalıştı. 1957'de emekliye oldu. 1998'de öldü. (http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/295434/Kevakfi_Ferit_Oguz_Bayir_i_aniyor.html/ E.T.6.7.2017)

³⁰ Nazif Eren, **Poyraz Köyünden Köy Enstitülerine**, Ankara, 1992, s.94.

³¹ Şengör, **Hasan-Ali Yücel...**, s.20.

³² Taşkaya-Akbaşlı, "*Okuma Yazma Öğretiminde Köy Enstitülerinin Yeri*", s.17.

işareti verilmiş oldu. Bu durum ve sonrasında yaşanan olumsuz olaylar enstitülerin kapatılmasına sebep oldu. Nitekim 27 Ocak 1954'te çıkarılan 6234 Sayılı Kanun'la DP Hükümeti, Köy Enstitüleri'ni kapattı. Enstitülerin yerine açılan İlk Öğretmen Okulları da 1974'te öğretmen liselerine dönüştürüldü³³.

3- Pulur Köy Enstitüsü

1950'ye kadar geçen süreçte toplam yirmi bir enstitü kuruldu. Pulur Köy Enstitüsü bunlar arasında on yedinci sıradadır. Enstitü, Erzurum'un Ilıca bucağında yer almaktadır³⁴. 1942'de 1800-2000 dönüm civarında verimli ve ekilebilir tarım arazisi üzerine kurulan Erzurum Pulur Köy Enstitüsü'nün kuruluş amacı diğer enstitülerde olduğu gibi köy öğretmeni ve sağlık memuru yetiştirmektir³⁵. Bu Enstitü'nün yeri coğrafi olarak incelendiğinde, doğusunda Pulur Çayı, batısında Turna Tepeleri, güneyinde Pulur Köyü ve kuzeyinde ise bir kilometre uzaklıkta Ilıca ve Erzurum kara yolu bulunmaktaydı. Enstitünün kurulacağı yer şu esaslara göre belirlendi: Pulur çayı okulun kurulacağı arazinin ortasından geçecekti. Enstitü hayvanları için yeteri kadar çayır alan bırakılacaktı. Transit yoldan faydalanabilmek için arazinin bir kenarı bu yola sınır olacaktı. Gerekli olan su da Pulur Çayı'ndan temin edilecekti³⁶.

15 Ağustos 1942'de Ilıca'ya gelen Ahmet Korkut Pulur Köy Enstitüsü'nün yapım aşamasını şöyle anlatmaktadır: “*Yanında Lise Fizik öğretmeni Hüseyin'in (Karagöl) delaletiyle beş belediye meclis azası bulduk. Tapu sicil muhafızını da alarak üç faytonla araziye geldik. Takriri kıymet mazbatasını yaparak hepsine imza ettirdim. Bunun üzerine derhal, 14.582 liraya 4 kuruş istimlak tahsisatı istedim. Acele gönderdiler. Gazetede ilan ettik. Böylece, Pulur Köy Enstitüsü 2000 dönüm toprağa kavuştu. Tüm hazırlık işleri sona erince yüz talebe davet edildi. Birçok didinmeler neticesinde Toprak Mahsulleri Ofisinden 20 ton buğday alınmıştı. Buğday öğütülüp öğrencilerin ekmeği Ilıca'da yapılacaktı. Odun ve Et müteahhidimizle ekinleri su değirmeninde öğütme pazarlığı da yapılmıştı.*

Müteahhit bir gün geldi dedi ki: 'Değirmenlerin suyu donmuş, un öğütmeye imkân yoktur'. O an tarihi bir buhran geçirdim. Müteahhide de: Ne söylüyorsun, biz öğrencileri davet ettik. Nerede ise akşama, sabaha öğrenciler gelecek. Onları açlıktan mı öldüreceğiz? Sizin

³³ Esra Mindivanlı Akdoğan, Köy Enstitülerinde Eğitim Anlayışı ve Tarih ve Yurttaşlık Bilgisi Öğretimi, **Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Ana Bilim Dalı**, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2016, s.83.

³⁴ Ilıca, Erzurum'a bağlı Trabzon-İran transit yolu üzerinde 14 bin nüfuslu meşhur kaplıcaları olan bir nahiyedir. Enstitü'nün bulunduğu Erzurum yaylasının yüksekliği 1.950 metredir. Kışların çok sert geçtiği bu bölgede altı ay kış yaşanmaktadır. (Koç, **Türk Kültür Tarihi ...**, s.233); Günümüzde Aziziye Belediyesi'ne bağlı bir mahalledir.

³⁵ Fevzi Budak, “*Yavuz Selim İlköğretmen Okulu (Pulur Köy Enstitüsü) Adına Tahsisli Arazinin Bir Cemaat Vakfına Devredilmesi Hikâyesi*”, <http://www.erkurumajans.com/E.T.6.7.2017>

³⁶ <https://doktoralikurt.tr.gg/Pulur-K.oe.y-Enstit.ue.s.ue..htm/E.T.6.7.2017>

yapacağımız iş bu kadar mı idi? diye çıktım. Erzurum boğazında bir değirmen döndüğünü haber aldık. Müteahhit buğdayları Erzurum'a kadar arabayla, oradan değirmene kızaklarla nakletmek suretiyle acil ihtiyacımızı karşılayacak kadar un öğüttü. Bizi Müthiş bir heyecan ve sıkıntıdan kurtarmıştı. 13 Ocak 1943'te öğrenciler gelmeye başlamıştı”³⁷.

Pulur Köy Enstitüsü için planlanan yapı grubu; tıpkı diğer enstitülerde olduğu gibi öğrencilerin yardımı ile tamamlandı. Otuz üç binadan oluşan enstitü hizmete girdi. Okul binalarının mimarı Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun³⁸ kardeşi Mualla Eyüboğlu idi³⁹. 1942-1943'te faaliyete başlayan bu enstitü elli bir öğrenci ve altı öğretmen ile eğitim-öğretime başlamış oldu. Enstitü'ye alınan öğrenciler özellikle Erzurum, Ağrı, Bayburt ve Gümüşhane gibi çevre illerden idi. Bu öğrenciler fakir köy çocuklarından ziyade; aileleri bağ ve bahçe sahibi olanlardan seçilmişti. Yetiyecek öğrencilerin az da olsa toprak ve tarım işlerinden anlaması bekleniyordu. Öğrenci alımlarında şu esaslara dikkat edildi: Öğrenciler bölgedeki köylerden olacak, sağlıklı, gülbüz ve sağlam olacaktı. Ayrıca zeki, çalışkan, iş başarma derecesi iyi olanlar ile eğitimli okulu bulunan yerlerde bu okulları bitiren kızlar enstitüye alınacaktı. Kız öğrenci sayısını arttırmak için çaba gösterilecekti. Enstitüye alınan öğrencilerden kurallara uyacaklarına dair taahhütname alınacaktı⁴⁰.

Pulur Köy Enstitüsü'ndeki öğretmen sayısı zamanla onu buldu. Enstitü, ilerleyen süreçte gerek öğrencilerinin fedakârlığı gerekse yöre insanın katkılarından ötürü gündeme gelmeye başladı⁴¹. Yapılan sosyal sorumluluk projeleri dönemin yöneticilerinin de dikkatini çekti. 1943'te yurt gezisine çıkan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü Erzurum gezisi esnasında Pulur Köy Enstitüsü'nü de ziyaret etti. Yaklaşık iki saat süren gezinin sonunda öğrencilere şu tavsiyelerde bulundu: *“Hepinizi bir arada görmekten çok hoşnut oldum. Vatan sizlerden çok şeyler bekliyor. Sizlerden çok umudum var. Siz, umut ettiğim gibisiniz. Çıktıktan sonra sizi her zaman izleyeceğim. Sizlerden her zaman iyi haberler alıyorum. Bu haberler beni her zaman sevindiriyor. Allaha ısmarladık çocuklarım”⁴².*

³⁷Abdurrahman Zeynal, “Bir Başarı Öyküsü”, <http://www.erkurumsevdasi.com/E.T.3.7.2017>

³⁸ Bedri Rahmi Eyüboğlu, Türk ressam, yazar ve şairdir. Milletvekili Mehmet Rahmi Eyüboğlu'nun oğlu ve ilk kadın mimarlardan Mualla Eyüboğlu'nun kardeşidir. 1911'de Giresun-Görece'de doğdu. Babasının kaymakam olmasından dolayı ailecek Kütahya'ya gittiler. Fakat buranın düşman işgaline uğraması sonucu 1921'de Ankara'ya geçtiler. 1925'te, babası Rahmi Bey Trabzon milletvekili oldu. 1929'da, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi, Resim Bölümü'ne girdi. 1931'de, diplomasını almadan Paris'e gitti. 1932'de, Paris'te bir ay kadar André Lhote Atölyesi'nde çalıştı. 1933'te, Londra'ya gitti. Daha sonra yurda dönerek çeşitli sanat alanlarında çalıştı. 1942'de askerlik görevini tamamladı. 1960-1970 arasında yazarlığa ara verdi. 21 Eylül 1975'te öldü. (<http://www.bedrirahmi.com/bedri-rahmi-eyuboglu/biyografi/> E.T.6.7.2017)

³⁹ İrfan Sevinç Günel, “Pulur Köy Enstitüsü”, **KEBİKEÇ İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi**, S.37 (Ankara-2014), s.80.

⁴⁰ <https://doktoralikurt.tr.gg/Pulur-K.oe.y-Enstit.ue.s.ue..htm/> E.T.6.7.2017

⁴¹ Günel, “Pulur Köy Enstitüsü”, s.80.

⁴²Zeynal, “Bir Başarı Öyküsü”, <http://www.erkurumsevdasi.com/E.T.3.7.2017>.

1942'den 1943'e kadarki dönemde Ahmet Korkut Enstitü Kurucu Müdürü olarak çalışırken, 1943'ten 1946 sonuna kadarki dönemde ise Aydın Arıkök müdürlük görevinde bulundu. Bu dönemde okula öğrenci olarak başlayan İrfan Sevinç Günel o günleri şöyle anlatmaktaydı⁴³: “*Pulur Köy Enstitüsü 1942 yılında Ilica Bucağı'nda bir ilkokulda öğretime başlamış. Sonradan Ilica'ya bağlı Pulur Köyü arazisi satın alınarak okul yapılmış. İlk müdürü Ahmet Korkut Bey'miş. Ben okula kaydolduğumda ekipler tarafından yapılan binalarda öğretime başlanmıştı*”. Bu dönemlerde çevre illerden birçok öğrenci enstitüye geldi. İşlenen dersler ve içerikleri ise şöyle idi⁴⁴:

Kültür dersleri	Ziraat dersleri ve çalışmaları	Teknik dersler ve çalışmaları
Türkçe	Tarla Ziraatı	Köy Demirciliği
Tarih	Bahçe Ziraatı	Nalbantlık
Coğrafya	Fidancılık	Motorculuk
Yurttaşlık Bilgisi	Meyvecilik	Köy Dülgerliği
Matematik	Bağcılık	Marangozluk
Fizik	Sebzecilik	Köy Yapıcılığı
Kimya	Sanayi Bitkileri Ziraatı	Tuğla ve Kiremitçilik
Tabiat ve Okul Sağlığı	Zootekni	Taşçılık
Yabancı Dil	Kümes Hayvanları Bilgisi	Kireççilik
El Yazısı	Arıcılık ve İpek Böcekçiliği	Duvarcılık Sıvacılık
Resim- İş	Balıkçılık ve Su Ürünleri	Betonculuk
Beden Eğitimi ve Ulusal Oyunlar	Ziraat Sanatları	Köy ve El Sanatları
Müzik		Dikiş,Bıçki,Nakış
Askerlik		Örgü ve Dokumacılık
Ev İdaresi ve Çocuk Bakımı		Ziraat Sanatları

⁴³ Günel, “*Pulur Köy Enstitüsü*”, s.79.

⁴⁴ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara, 2012, s.394.

Öğretmenlik Bilgisi (Toplum Bilim, İş Eğitimi,,Çocuk ve Ruh İş Bilimi, İş Eğitimi Tarihi, Öğretim Metodu ve Tatbikatı		
Zirai İşletmeler Ekonomisi		
Kooperatifçilik		

Pulur Köy Enstitüsünden 1945 ve 1946’da toplamda yetmiş sekiz kişi mezun oldu. Mezunlar arasında sağlıkçı ve köy öğretmeni olanlar buldukları bölgelerde yirmi yıl mecburi hizmet yapma şartına dâhildi⁴⁵. Ankara, Malatya ve İzmir’de bulunan sağlık kollarından biri de Pulur Köy Enstitüsü’nde idi. 1947-1948 eğitim-öğretim yılında Enstitü müdürlüğünü İsmail Vural yaptı⁴⁶.

1947’den itibaren diğer enstitülerde olduğu gibi müfredat değişikliğine gidildi. Aslında bu değişiklik 1945’te bazı enstitülerde ortaya çıkmaya başlayan sıkıntıların bir sonucuydu. Bunlardan birisi de Pulur Köy Enstitüsü idi. Bu durum TBMM tutanaklarına da yansımıştı. 2 Eylül 1946’da yapılan meclis görüşmelerine yansıyan tartışmada Erzurum Milletvekili Vehbi Kocagüney enstitüye gelen çocuklara bakılmadığını şöyle anlatmaktaydı: “1945 senesi Mayıs’ında Erzurum’dayım. Köy enstitüsü kurulmuştur. Yani köy enstitüsü denilen yere çocuklar ancak doldurulmuş, onlara bakılmamıştır. Vesikamı istersiniz? Millî Eğitim Bakanlığına bir vesika gönderilmiştir. Genel müfettişlik hekimi, ordu başhekimisi vesairenden mürekkep bir heyet bakımsızlığı tetkik için gitmişler, görmüşlerdir. Burada kırk sekiz tane çocuk veremdirler, hastadırlar ve yatıyorlar. Yalnız Hasanoğlan Köy Enstitüsüne bakılmış, gelen misafirler oraya götürülmüş, Erzurum enstitüsünde o günkü tabelâ tetkik edilmiş, çocukların yalnız zeytin ekmek yedikleri anlaşılmıştır. Benim mâruzâtımı teyid eden Genel Müfettişliğe, ordu müfettişliğine ve Eğitim Bakanlığına verilen raporun tetkik edilmesini rica ediyorum”⁴⁷.

Bu konuda söz alan Sivas Milletvekili Nazif Ergin ise bunun bakımsızlıkla alakalı olmadığını şu sözlerle savunmaktaydı: “Biz hemen o enstitüye ayda bir, iki defa giderdik ve yakından bütün faaliyetiyle, mesaisi ile alâkalanırdık. Enstitünün kuruluşunda küçük bir hata oldu. Enstitüye sahil halkından da çocuklar aldılar ve onlar o iklime istinas edemediler hemen bir muayeneden geçirilmesi icab etti ve bu zaif bünyeli çocuklar tefrik edildi; çünkü tüberkülos istidadı gösteriyorlardı. Onları sahil enstitülerine nakletmek istedik, bütün hâdise bundan

⁴⁵ Yahya Kemal Kaya, **İnsan Yetiştirme Düzenimiz**, Ankara, 2009, s.194.

⁴⁶ Zeynal, “Bir Başarı Öyküsü”, <http://www.erkurumsevdasi.com/E.T.3.7.2017>

⁴⁷ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD)**, I/8, (2 Eylül 1946), s.223.

ibarettir. Meselenin bakımsızlıkla bir ilgisi yoktur. Tabii sahilden gelmiş, yayla iklimine alışmamış bir çocuğun hastalık istidadı vardır diyerek sahile nakletmek tabii bir vazifedir. Bu enstitü için kabahat sayılamaz. Bunu huzurunuzda açıklamağı bir vazife bilirim”⁴⁸.

Meclis görüşmelerinde yapılan eleştiriler gazetelerde de kendini göstermekteydi. Bunlardan birisi de 1 Eylül 1947 tarihli “Cumhuriyet” gazetesinde geçmekteydi. Ahmed Halil “Erzurum Köy Enstitüsü” adlı makalesinde Pulur Köy Enstitüsü hakkında eleştirilerde bulundu. Nitekim bu yazıda, “Zavallı Türk köylüsü ve zavallı köylü çocuğu hâlâ bir fanteziye kurban ediliyor” denilerek bu enstitüyü faaliyete geçirenlerin “etrafi sersem kendilerini âlim” sandıklarını belirtilmekteydi. Ayrıca enstitülere sağlanan bütçenin devletin hazinesinden ve “milletin cebinden” çıktığı ifade edilerek bu konuda dikkatli olunması vurgulanmaktaydı: “Asıl yanlışlık parlamentodan çıkan 4274 ve 3803 sayılı kanunlarda realite bilgisine dayanan bir kanun yapma sanatı yokluğunun cezasını milli bütçe, milli varlık, milli enerji bu suretle ödemekte ve hala hesap sormaksızın ödemekte bulunmaktadır. Ne acı ödeyiş!”⁴⁹.

1947 sonrasında daha çok kültür derslerinin ağırlıkta olduğu bir müfredat tercih edildi. Buna göre teknik dersler geri planda tutuldu. Bunların isimlerinde de değişikliğe gidildi. Sanat ve Atölye Çalışmaları olarak isimlendirildiler⁵⁰. Bu program değişikliğini İrfan Sevinç Günel şöyle anlatmaktaydı: “Dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer Erzurum’a geldiğinde okulumuzu da ziyaret etmiş ve Müdürümüz Osman Yalçın bizleri toplayarak Bakanı karşılamış, o ziyareti yansıtan fotoğraf çekilmişti. Ağalar, patronlar ve politikacılar buraların komünist yuvası olduklarını ve başka uyduruk suçlamalarla okullarımızın kapanmasını istemeye başladılar. Önceleri Köy Enstitülerini savunan Reşat Şemsettin Sirer Milli Eğitim Bakanı olunca nereden esinlendiyse Köy Enstitülerinin düşmanı oldu ve kapanması için ilk harcı koydu. Herhalde rahat uyumuyordur. 1947 yılından sonra sanat ve tarımdan daha çok kültür derslerine yer verildi. Yani köy enstitüleri amacından saptırılmaya başlandı”⁵¹.

Bu enstitüden mezun olanlar öncelikle çevre bölgelerde görev almaya başladı. Bu mezunlar, üç ayda bir 20 lira maaş alıyorlardı. Fakat bazen maaş ödemelerinde bazı sıkıntılar ya da gecikmeler de yaşanmaktaydı. Bu durum maaşların İl Özel İdaresi Bütçesi’nden ödenmesinin bir sonucu idi. Bu sorun 1948’e kadar devam etti. Bu tarihten sonra maaşlar devlet bütçesinden ödenmeye başlandı⁵².

⁴⁸ TBMMTD, I/8, (2 Eylül 1946), s.223.

⁴⁹ Ahmed Halil, “Erzurum Köy Enstitüsü”, Cumhuriyet, (1 Eylül 1947), s.6.

⁵⁰ Zeynal, “Bir Başarı Öyküsü”, <http://www.erzurumsevdasi.com/E.T.3.7.2017>

⁵¹ Günel, “Pulur Köy Enstitüsü” ..., s.81.

⁵² Zeynal, “Bir Başarı Öyküsü”, <http://www.erzurumsevdasi.com/E.T.3.7.2017>

1949-1950 Eğitim-Öğretim Yılı'nda 23 öğretmenden oluşan Pulur Köy Enstitüsü'nün öğrenci mevcudu ise ilk dört sınıf dahil olmak üzere toplamda 603 öğrenciden ibaretti. 55 öğretmenin mezun olduğu bu dönemde müdürlük görevinde Enver Uganeke bulunmaktaydı. Bu sayı 1951-1952'de 71'e ulaştı. 1952'ye kadar 401 mezun verildi. 1952-1953 eğitim-öğretim yılında 620 öğrenci ve 30 öğretmenin bulunduğu bu enstitünün ismi 1954'te ülke çapında uygulanan program değişikliği ile "*Pulur İlk Öğretmen Okulu*"na dönüştürüldü. Mehmet Tetenç'in 1958'de müdür olduğu dönemde ise "*Yavuz Selim İlk Öğretmen Okulu*" adını aldı. 1959'dan 1961'e kadarki süreçte toplamda 1298 öğrenci mezun oldu. 1962-1963 Eğitim Öğretim Yılı'nda ise 1952'de kaldırılan bir uygulamaya geri dönüldü. Bu karma eğitime yeniden dönüş anlamına geliyordu. 1978'e kadar birçok öğrenci mezun eden bu okul, öğretmen okullarının kapatılmasıyla birlikte "*Yavuz Selim Öğretmen Lisesi*" olarak faaliyetini sürdürdü. 1992'de Anadolu Öğretmen Lisesi statüsü kazandı. 1997'de ise Nevzat Karabağ Anadolu Öğretmen Lisesi açılınca bir süre eğitim-öğretimine ara verdi. Fakat bu uzun sürmedi. Çünkü 2003-2004 eğitim-öğretim yılında tekrar açıldı. 2004'teki Aşkale depreminden sonra Çat Yolu üzerindeki binaya taşınan okul yeni bir binaya sahip oluncaya kadar tekrar Ilıcaya taşındı⁵³.

4- Pulur Köy Enstitüsü Öğrencilerinden Muammer Genç'in Anlattıkları

Muammer Genç 1947-1953 arasında Pulur Köy Enstitüsü'nde öğrenci olarak bulundu. Diplomasında ise Pulur İlk Öğretmen Okulu yazacaktı. Mezun olduğu 1952-1953 Öğretim yılında bu değişiklik yapılmıştı⁵⁴. İlk Öğretmen Okulu'na dönüştürülünce fazladan bir yıl daha okumak mecburiyetinde kalmıştı. Buradan mezun olduktan sonra yurdun değişik yerlerinde öğretmenlik mesleğini icra etmiş bir eğitim emekçisidir. Muammer Genç şu anda seksen beş yaşında olup, güçlü bir hafızaya sahiptir. Kendisiyle 20 Şubat 2017'de Ankara'da yaptığımız görüşmede o günlere dair anlattıklarını aktaracağız⁵⁵:

Annemin adı Zekiye, babamınki ise Zeki idi. 1932'de Erzincan merkez, Fethullah Mahallesi'nde doğdum. İlkokulu Erzurum'da okudum. Babam Erzurum'un Pasinler İlçesi'nde nüfus memuru idi. Benim Köy Enstitüsü'ne kaydolmama da babam başta itiraz etti. Kendisi rüştiyenin ikinci sınıfından ayrılmış ve askerliğini de Bağdat'ta yapmış idi. Bu okullarda okuyanların komünist olduğu söylentilerinden etkilenmişti. Beni oraya göndermek istemiyordu. İlkokulu Hınıs'ta bitirdikten sonra aynı okulda Başöğretmen olan Narmanlı

⁵³ Zeynal, "*Bir Başarı Öyküsü*", <http://www.erzurumsevdasi.com/E.T.3.7.2017>

⁵⁴ Abdurrahman Zeynal bu isim değişikliğinin 1954'de yapıldığından bahsetmektedir. (Zeynal, "*Bir Başarı Öyküsü*", <http://www.erzurumsevdasi.com/E.T.3.7.2017>)

⁵⁵ Muammer Genç ile 20.02.2017'de yapılan görüşmede edinilen bilgi.

Haydar Saylan⁵⁶ Bey'in yönlendirmesiyle Pulur Köy Enstitüsü maceram başlayacaktı. Haydar Bey'e babamın düşüncesini söyleyince o da “*senin baban bir şey bilmez, aslında bilir de işine gelmez. Git oku. Vatana, millete faydalı bir evlat ol. Artık senin baban benim*” dedi⁵⁷.

Haydar Bey, yanıma bir Maarif Memuru katarak beni Karayazı'ya gönderdi. Orada beni imtihan ettirdi. “*Seni Köy Enstitüsü'ne göndereceğim*” dedi. Ben şehirli olduğum için okula kayıt yaptırma şansım çok düşük. Haydar Bey beni Karayazı'daki bir köyün nüfusuna kaydettirdi. Yeni bir nüfus cüzdanı çıkarttırdı. Sınavım Karayazı'da oldu. Tek başıma girdim ve kazandım. Benden başka kimse sınava gelmemişti. Karayazı yokluk içindeydi. Haydar Saylan ben Pulur Köy Enstitüsü'ne kayd olunca da beni sık sık arayıp soracaklardı. Okulda da beni “*Karayazılı Muammer Genç*” diye çağırırlardı. Olduk Karayazılı. Karayazı'dayken burada hiçbir şey yoktu. İki adet dükkân, bir de hükümet binası bulunmaktaydı. Bu yıllar 1946-1947'e tekabül etmekteydi. Karayazı henüz yeni ilçe olmuştu. Aslında köydü. Adı da Bayraktar idi. “*Karayazı koydular adını niyeyse!*”. Daha sonra Pulur'a gittim⁵⁸.

Kayıt olduktan sonra bize kıyafet dağıttılar: İçlik, ayakta kabanlı fotin, duman rengi gömlek ve pantolon; kışın ise siyah ceket ve siyah pantolon verdiler. Daha sonra sınıfımıza götürdüler. Enstitü Müdürü Nihat Salgur idi. Kendisi orta yaşa yakındı ama gençliğinden bir şey kaybetmemişti. Oldukça faal bir insandı. Yurdun pek çok yerinden gelen öğrenciler vardı. Lüleburgaz Kepirtepe'den otuz kişi gelmişti. Arifiye'den, Adana'dan gelip kayıt yaptıranlar vardı. Okulda kız öğrenciler de bulunmaktaydı. Kızlar okul genelinde yetmiş, seksen mevcuda sahipti. Bizim sınıfta da kız öğrenciler vardı. Boş vakitlerde birlikte oyun oynardık. Dersler ağır idi. Matematik, Tarih, Coğrafya, Almanca gibi derslerde bizi çok zorladılar. Neredeyse kaçacaktık. Ben resim dersini çok sevdiğim için ileride de resim öğretmenini oldum. Öğrencileri motive etmek için Atatürk ve devrimleri anlatılırdı. Bu ülkenin kolay kazanılmadığından, kıymetinin bilinmesi gerektiğinden, bize bu yolda çok fazla görev düştüğünden bahsedilirdi. Enstitü içerisinde inek beslerdik, süt sağardık, yoğurt yapardık. Bağcılıkla ilgilenirdik. Tarla ve bostanımız vardı. Bostanda lahana, patates, domates yetiştirirdik. Her şeyi kendimiz üretirdik.

⁵⁶ Haydar Saylan Erzurum Öğretmen Okulu mezunuydu. Hınıs'a gelmeden önce Karayazı'da Atatürk İlkokulu Başöğretmeni idi. Hınıs'tan sonra Aşkale'de görev olarak İlköğretim Müdürlüğü'ne denk düşen Maarif Memurluğu'nda bulundu. Dört oğlu iki kızı var idi: Kırtasiye işi ile ilgilenen oğlu Hasan vefat etti. Diğer üç oğlu; Baykara, Kökten ve Ertuğrul öğretmen oldu. Kızlarından birisinin ismi Hatice'ydi. Savcı Merzifonlu Fevzi Yayla Bey ile diğer kızı Şengül ise bir ekonomist ile evlendi. Saylanlar eğitimci bir aile idi. Sadece Haydar Saylan değil, yeğenleri de meslek olarak öğretmenliği seçecekti. Yeğenlerinden Naim Saylan, Cilavuz Köy Enstitüsü mezunu idi. İlerleyen süreçte Hınıs ve Aşkale'de ilköğretim müdürlüğünde bulunacaktı. Oğulları Orhan, Diyadin ve İhsan Saylan da meslek olarak öğretmenliği seçecek ve tarih öğretmeni olacaklardı. Bunlar arasında Diyadin Saylan aynı zaman Milli Eğitim Müfettişliği'nde de bulunacaktı. (**Diyadin Saylan** ile 09.07.2017'de yapılan görüşmede edinilen bilgi.)

⁵⁷ Muammer Genç ile 20.02.2017'de yapılan görüşmede edinilen bilgi.

⁵⁸ Muammer Genç ile 20.02.2017'de yapılan görüşmede edinilen bilgi.

Buna mecburduk. Devlete yük olmazdık. Her şeyi okul kendisi yapardı. Ayrıca milli oyunlar oynanır, davul-zurna çalınırdı. Erzurum barları ile zeybek oyununu bize de öğrettiler⁵⁹.

Pulur Köy Enstitüsü'ndeki en samimi arkadaşım Tercanlı Naci Şener idi. Başlangıçta davul çalardı. Sonra klarnet ve keman çalmaya başladı. Bu onun için bir şans oldu. Gazi Terbiye Enstitüsü'ne müzik eğitimi alması için seçildi. Bize de köylere gitmek düştü. Bir diğer arkadaşım da yine Tercanlı olan Mehmet Çetin idi. Arkadaşlarım arasında Erzincan Cimin'den ve Pasinler'in köylerinden olanlarda vardı. Sınıfımız kırk kişi idi. Yatakhaneimiz ise sobalı ve oldukça büyüktü. Geceleri yıldızlara bakardık. Erzurum ise ekseriya bembeyaz karlar içinde olurdu. Kış uzun sürerdi. Yatakhaneinde sobayı yakmak için sıra ile nöbet tutardık. Bir de öğrenci başkanımız vardı. Kolunda bantla dolaşırdı. Biz birinci sınıftayken o, üçüncü sınıftaydı. Kendisi Bayburtluydu. Adı Nedim idi. Yatakhaneleri bir gezişi vardı ki, hala aklımdadır... Nedim sadece düzene bakardı. Öyle idare ile öğrenciler arasında aracılık gibi bir görevi de yoktu. Zaten okulda ayrı gayrı bulunmazdı. Samimiyet vardı. Müdür amirlik taslamazdı. Herkes işini yapardı. Öyle bir samimiyet vardı ki, öğretmenle öğrenciyi ayırt edilemezdi. Verilen eğitimin pratiğe dönüştürülmesi çok önemsenirdi. Başka okulları ziyarete giderdik. Resim sergisi açar, müzik çalardık. Ayrıca Konferanslar verilirdi. Çok fazla faaliyette bulunulurdu. Yaz tatili ise bir buçuk aydı⁶⁰.

Erzurumluların da büyük çoğunluğu okula destek oluyordu. Bununla birlikte bazen tatsız olaylarda yaşanmıyor değildi: Biz Köy Enstitüsü öğrencileri olarak Numune Hastanesi'ne muayene giderdik. Askeri okula gidenler de Mareşal Fevzi Çakmak Hastanesi'nde muayene olurlardı. Bir kadın öğrencilere *“pis köylüler” diye sataşınca bizimle beraber olan bir arkadaş ona karşılık vermek isteyince oradaki bir beyefendi; “Siz bunlara aldırmayın, bunlar geçici oğlum. Siz öğretmen olursunuz... Sizin çocuklarınız doktor, mühendis olur sırayla”* diyerek teselli edecekti⁶¹.

Resmi bayramlarda Pulur Köy Enstitüsü'nde görev alırdı. Okulda en çok resim, müzik ve beden eğitimi dersine önem verilirdi. Özellikle müzik dersinin üzerinde durulurdu. Öğretmen olarak köylere gidince köy çocuklarına müzik yoluyla milli duygular aşılacaktı. Onlarla Türküler söylenecekti⁶².

Köy Enstitüsü'nden mezun olduktan sonra Van'ın İran sınırında bulunan bir köye tayinim çıktı. Orada göreve başladım. Meslek hayatımın en zorlu yılı idi. İran o yıllarda bizden

⁵⁹ Muammer Genç ile 20.02.2017'de yapılan görüşmede edinilen bilgi.

⁶⁰ Muammer Genç ile 20.02.2017'de yapılan görüşmede edinilen bilgi.

⁶¹ Muammer Genç ile 20.02.2017'de yapılan görüşmede edinilen bilgi.

⁶² Muammer Genç ile 20.02.2017'de yapılan görüşmede edinilen bilgi.

zengin. Başkale tarafında koyun ve keçiden başka bir şey yoktu. Sınırın öbür tarafı ise bağlık ve bahçelikti⁶³. Öğrenciler Türkçe bilmiyordu. Çoğu da İran'dan gelme idi. Farsça konuşuyorlardı. Alfabe eski Türkçe, Arap alfabesi yakın birbirine. Ben de onlardan farsça öğrenmeye başladım. Öğrenciler Kürt kökenliydi. Zeki çocuklardı. Hemen Türkçeyi söküyorlardı. Çabuk öğreniyorlardı. Biz onlara şarkılar, türküler, oyunlar öğrettikten sonra köylülerin hoşuna gitti. Bu o kadar takdir toplamaya başladı ki bizi ilçeye davet ettiler. Otuz atla yola çıktık. Öğrencilerle beraber ilçeye gittik. Orada müsamere düzenledik. O dönem bu büyük ilgi gördü. İnsanlar orada ilk defa bir müsamere izlediler. Bu hayatlarında bir ilkti. Bu vesile ile bizim görev yerimizi değiştiler. O köyde bir yıl kaldıktan sonra Başkale İlçesi'ne aldılar⁶⁴.

İki yılda Van'ın Başkale ilçesinde böylece çalıştıktan sonra Erzurum Pasinler ve Köprüköy'de İlkokul öğretmenini olarak üç yıl çalıştım. Ardından 1960'ta Erzincan'a tayin oldum. Bayırbağ, Kurutelek, Geyikli ve Mahmutlu köylerinde görev yaptım. Sonra 1966'da Ankara'ya öğretmen olarak tayinim çıktı. Aynı zamanda Gazi Eğitim Enstitüsü'nün Resim Bölümü'ne kaydoldum. Buradan mezun olduktan sonra Sincan, İncirli ve Anıttepe Lisesi'nde çalıştım. 1991'de emekli oldum. Meslekte otuz altı yıl hizmet verdim. Benim gibi Pulur Köy Enstitüsü'nde okumuş ve mezun olduktan sonra önemli görevlerde bulunmuş pek çok arkadaşım var. Çoğu İlk Öğretim Müfettişi oldu. İlkokul öğretmenlerinin yanı sıra, içlerinden birçoğu müzik ve beden eğitimi öğretmeni olarak hizmet verdi⁶⁵.

Muammer Genç yağmış olduğu açıklamalarla Pulur Köy Enstitüsü'nün bir dönemine ışık tuttu. O günlerde yaşanan zorlukları hem bir öğrenci hem de öğretmen olarak aktarmaya çalıştı. Enstitünün öğrenci profili, dersler, genel ihtiyaçları karşılamak için yapılan faaliyetlerden bahsetti. Birçok kaynakta bahsedilmeyen konulara değindi. Sözlü tarih çalışmasının çıkarımlarından birisi de bu olsa gerek. Henüz hayattayken bu şahitlerin anlattıklarını kayıt altına almak tarih bilimi açısından önemli bir veri kaynağı oluşturacaktır.

⁶³ Muammer Genç burada iki ülke arasındaki sınır ilişkisini de bir örnekle anlatıyor: Sınırın öbür tarafı ova, meyvalık üzüm var. Kadının biri sınırı geçiyor kocası hasta üzüm istemiş... Kadın da sınırı geçmiş, İran Köyü'nden üzüm getiriyor, bizi görünce korktu, ağlamaya başladı. Sınırdaki pek bir güvenlik önlemi yoktu. Ama yine de insanlar sınırı geçerken tedirgin olurlardı. O günlerin yokluğunu anlatmak için bir de şu örneği vereyim. İran'dan her zaman meyve, sebze gelmiyordu. Dodo isminde bir adam vardı. Bahar gelince yollar açılırdı. Dodo sanki Hac'dan geliyormuşçasına karşılanırdı. Kendisi Van'dan heybe ile yiyecek getirirdi. (Muammer Genç ile 20.02.2017'de yapılan görüşmede edinilen bilgi)

⁶⁴ Muammer Genç ile 20.02.2017'de yapılan görüşmede edinilen bilgi.

⁶⁵ Muammer Genç ile 20.02.2017'de yapılan görüşmede edinilen bilgi.

SONUÇ

Köy Enstitüleri, Türkiye'nin çağdaşlaşmasında önemli bir engel olan cehalet ile mücadele etmek için düşünülmüş eğitim kurumlarından birisi idi. Eğitimi pratiğe dönüştürecek ve kırsal kalkınmaya etki ederek, toplumsal yapının değişimini sağlayacaktı. Başlatılan çalışmalar 1940'lı yılların başında yeni bir ivme kazanacaktı. Bu doğrultuda Köy Enstitüleri Kanunu 17 Nisan 1940'ta TBMM'de görüşülerek kabul edildi. Böylece Köy Öğretmen Okulları, Köy Enstitülerine dönüştürüldü. Bunu takip eden ilk eğitim-öğretim yılında on yeni Enstitü açıldı. 19 Haziran 1942'de Köy Okulları ve Köy Enstitüleri Teşkilat Yasası çıkarıldı. 1942'de ise sayısal artış devam etti. Bu sayı on yediye ulaştı. Enstitülerin sayısı 1945-46 öğretim yılına kadar yirmiye çıkarıldı. Enstitüler 1946 seçimlerinden sonra farklı bir programa tabi tutuldu. Bu da enstitülerin sonunu getirdi. 1948-1949 öğretim yılında ise bir tane daha açılarak bu sayı yirmi bir oldu. 1954'te çıkarılan yasa ile bu enstitüler kapatıldı.

Türkiye'de kurulan yirmi bir enstitü içinde önemli bir yere sahip olan diğer bir enstitü de 1942'de Erzurum'da kurulan Pulur Köy Enstitüsü idi. Kuruluşu sırasında bütün ayrıntılara dikkat edilmişti. Bölgede hem eğitim hem de toplumsal ve ekonomik kalkınmaya katkı sağlaması düşünülmüştü. İsmet İnönü'nün de ziyaret ettiği okula Erzurumluların büyük çoğunluğu katkı sunmuştu. Fakat 1946 sonrası yaşanan tartışmalardan Pulur Köy Enstitüsü de payını alacaktı. Enstitüde kültür, ziraat ve teknik dersler okutulmaktaydı. Sağlıkçı ve ilkokul öğretmeni mezun ediliyordu. 1946 ve 1947'de TBMM ve basında Pulur Köy Enstitüsü ile ilgili konular gündeme geldi. Öğrencilerin bakımsızlık içinde olduğu iddiaları tartışıldı. Bunlara karşı önlem alındığı ifade edilse de artık konu farklı mecralara taşınmaya başlamıştı. Okul Enstitü'den dönüştürüldükten sonra farklı isimlerde varlığını devam ettirdi.

Muammer Genç'te Pulur Köy Enstitüsü'nün kamuoyunda tartışıldığı günlerde öğrencisi oldu. Yukarıda ifade edilen bakımsızlık konusuna görüşmemizde hiç değinmedi. Kendi ihtiyaçlarını kendilerinin karşıladığını ifade etti. Bununla birlikte ideolojik ithamlardan bahsetti. Okulda birlik ve beraberliğin olduğunu belirtirken "*samimiyet*" kavramının birebir yaşatıldığını vurguladı. Okul yıllarındaki genel duruma ait anlatılanlar da konumuz açısından oldukça dikkate değerdi.

KAYNAKÇA

1- Tutanaklar

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD), I/8, (2 Eylül 1946), s.223.

2- Kitaplar

AKDOĞAN, Esra Mindivanlı, Köy Enstitülerinde Eğitim Anlayışı ve Tarih ve Yurttaşlık Bilgisi Öğretimi, **Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Ana Bilim Dalı**, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2016.

AKYÜZ, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara, 2012.

EREN, Nazif, **Poyraz Köyünden Köy Enstitülerine**, Ankara, 1992.

EYÜBOĞLU, Sabahattin, **Köy Enstitüleri Üzerine**, İstanbul, 1999.

GOLOĞLU, Mahmut, **Milli Şef Dönemi**(1939-1945), Ankara, 1974.

KOÇ, Nurgün, **Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri**, İstanbul, 2013.

MUMCU, Uğur, **40'ların Cadı Kazanı**, Ankara, 2014.

ÖZTÜRK, Emine, **Cumhuriyet Dönemi Aydın Kimliği, Sekülerleşme ve Köy Enstitüleri**, İstanbul, 2012.

ŞENGÖR, A.M. Celâl, **Hasan–Ali Yücel ve Türk Aydınlanması**, İstanbul, 2016.

TONGUÇ, İsmail Hakkı, **Canlandırılacak Köy**, İstanbul, 1947.

_____, **Köyde Eğitim**, Ankara, 1938.

3- Makaleler

AYSAL, Necdet, “*Anadolu’da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri*”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, (Mayıs-Kasım 2005), s.267-281.

ÇETİN, Sıdıka - KÂHYA, Ahmet, “*Kırda Bir Modernleşme Projesi Olarak Köy Enstitüleri: Aksu ve Gönen Örnekleri Üzerinden Yeni Bir Anlamlandırma Denemesi*”, <http://jfa.arch.metu.edu.tr/archive/0258-5316/articles/metujfa2017103.pdf>/E.T. 3.7.2017.

GÜNEL, İrfan Sevinç, “*Pulur Köy Enstitüsü*”, **KEBİKEÇ İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi**, S.37 (Ankara-2014), s.79-86.

GÜVEN, Cemal - BOYRAZ, Ekrem Zahid, “*Hamdullah Suphi Tanrıöver’in İlk Maârif Vekilliği Dönemi Faaliyetleri*”, **Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, VI, S.10, Konya, (Haziran-2016), s.286-317.

KAPLUHAN, Erol, “*Atatürk Dönemi Eğitim Seferberliği ve Köy Enstitüleri*”, **Marmara Coğrafya Dergisi**, S.26, (Temmuz-2012), s.172-194.

KAYA, Yahya Kemal, **İnsan Yetiştirme Düzenimiz**, Ankara, 2009.

TAŞKAYA, Serdarhan Musa - AKBAŞLI, Sait, “*Okuma Yazma Öğretiminde Köy Enstitülerinin Yeri*”, **Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, IV, S.1, (Haziran-2008), s.14-22.

TOKSOY, Nurcan, “*Türk İnkılâbında Milli Kültürün Yeri ve Halkevi Çalışmaları*”, **Turkish Studies Dergisi**, I, S.3, (Kış-2007), s.125-161.

4- Elektronik Kaynaklar

HALİL, Ahmed, “*Erzurum Köy Enstitüsü*”, **Cumhuriyet**, (1 Eylül 1947), s.6.

BUDAK, Fevzi, “*Yavuz Selim İlköğretmen Okulu (Pulur Köy Enstitüsü) Adına Tahsisli Arazinin Bir Cemaat Vakfına Devredilmesi Hikâyesi*”, <http://www.erkurumajans.com/> E.T.6.7.2017

<http://www.bedrirahmi.com/bedri-rahmi-eyuboglu/biyografi/> E.T.6.7.2017

http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/295434/Kevakfi_Ferit_Oguz_Bayir_i_aniyor.html/ E.T.6.7.2017

<https://doktoralikurt.tr.gg/Pulur-K.oe.y-Enstit.ue.s.ue..htm/> E.T.6.7.2017

<https://www.biyografi.net.tr/ismail-hakki-tonguc-kimdir/> E.T.6.7.2017

https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html/ E.T.6.7.2017

ZEYNAL, Abdurrahman, “*Bir Başarı Öyküsü*”, <http://www.erkurumsevdasi.com/> E.T.3.7.2017

5- Sözlü Kaynaklar

GENÇ, Muammer (20.02.2017’de yapılan görüşmede edinilen bilgi)

SAYLAN, Diyadin (09.07.2017’de yapılan görüşmede edinilen bilgi)

FOTOĞRAFLAR

Foto1: Pulur Köy Enstitüsü'nün tabelası hazırlanırken (fotoğraf <http://benbugunbunuogrendim.blogspot.com.tr> adlı siteden alındı)

Foto 2: Pulur Köy Enstitüsü'nün kampüsü (fotoğraf <http://www.erkurumsevdasi.com> adlı siteden alındı)

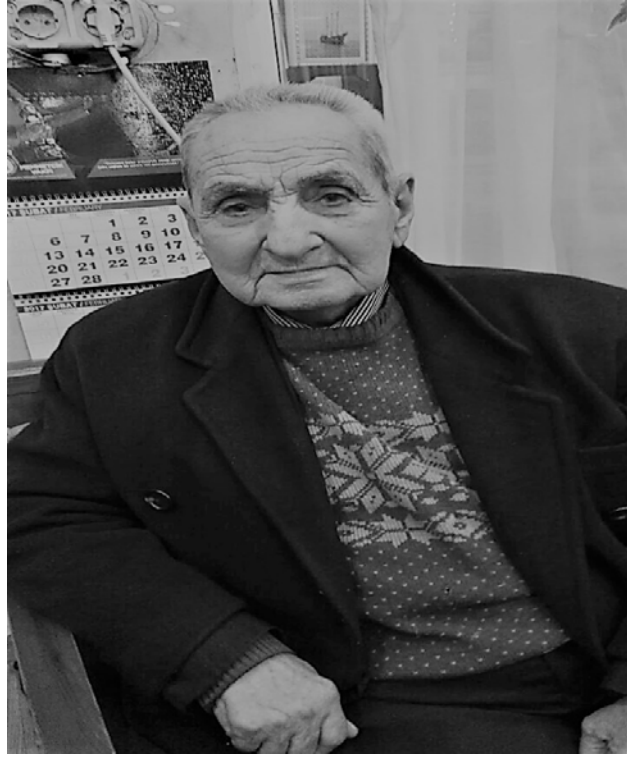

Foto 3: Muammer Genç

Foto 4: Muammer Genç'in Pulur Köy Enstitüsü'ne kayıt olmasında büyük emeği geçen Haydar Saylan 1964'de Aşkale'de İnkılâp İlkokulu'nun bahçesinde bir 23 Nisan Milli Egemenlik ve Çocuk Bayramı'nda. Fotoğrafta bulunanlar: Arkada sol başta fötr şapkalı olan Başöğretmen Haydar Saylan; Kucağındaki çocuk, yeğeni Naim Saylan'ın küçük oğlu Arif Saylan; soldan üçüncü ilkokul önlüklü öğrenci ise Naim Saylan'ın ikinci oğlu Diyadin Saylan; en arkada ayakta duran bahriye elbiseli çocuk Naim saylan'ın üçüncü oğlu İhsan saylan; ayakta duran kız çocuğu ise Naim Saylan'ın kızı Ülkü (Saylan) Bayrak; soldan dördüncü takım elbiseli ise Haydar Saylan'ın yeğeni, Aşkale Maarif Memuru (İlköğretim Müdürü) Naim Saylan.

TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI'NIN KURULUŞ SÜRECİNDE REFET PAŞA'NIN TARİHİ BİR DEMECİ VE YANKILARI

A HISTORICAL SPEECH OF REFET PASCHA AND ITS REFLECTION DURING THE ESTABLISHMENT PERIOD OF PROGRESSIVE REPUBLICAN PARTY

Yrd.Doç.Dr.Erol AKCAN- Yrd.Doç.Dr.Recep Murat GEÇİKLİ*

ÖZ

Refet Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile Samsun'a çıkan kurmay subaylardan biri olduğu gibi cumhuriyetin ilk muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın da kurucularındandır. Refet Paşa'nın 1924 yılı Mayıs ayı başlarında basın üzerinden yaptığı açıklamalar, hem Mustafa Kemal Paşa ve yakın silah arkadaşları arasındaki soğukluğun ilk ağızdan dile getirilmiş olması hem de kısa bir süre sonra kurulacak olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın ilk işaretlerini vermesi açısından son derece önemlidir. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda, Refet Paşa'nın Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş sürecindeki rolü üzerinde yeterince durulmamıştır. Bu çalışmada, Refet Paşa'nın Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasına giden süreçteki rolü, tetkik eserler, süreli yayınlar ve anılara dayalı olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Cumhuriyet Halk Fırkası, Refet Paşa, Muhalefet Partisi, İktidar-Muhalefet İlişkileri.

ABSTRACT

Refet Pasha is not only one of the staff officers who went to Samsun with Mustafa Kemal Pasha, but also one of the founders of Progressive Republican Party, the first opposition

* Iğdır Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi; eerolakcan@gmail.com-
rmuratgecikli@gmail.com.

party of the republic. Press statements of Refet Pasha in May, 1924 are highly important since the problems between Mustafa Kemal Pasha and close fellow soldiers are uttered from the first person and the first signals were given regarding the establishment of Progressive Republican Party soon. The studies conducted so far have not touched upon the role of Refet Pasha in the establishment process of Progressive Republican Party. This study aims to investigate the role of Refet Pasha in the establishment process of Progressive Republican Party based on examinations, periodicals and memoirs.

Keywords: Progressive Republican Party, Republican People's Party, Refet Pasha, Opposition Party, Power-Opposition Relations

GİRİŞ

Refet Paşa, yakın tarihimizin önemli tarihi şahsiyetlerinden birisidir. Kendisi, Mustafa Kemal Paşa'nın maiyetinde Samsun'a çıkan kurmay subaylardan biri olduğu gibi, Milli Mücadele sonrasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucuları arasında yer almıştır¹. Bugüne kadar gerek doğrudan Refet Paşa gerekse Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TPCF) hakkında yapılan çalışmalarda, onun cumhuriyetin ilk muhalefet partisinin kurulma sürecindeki rolü üzerinde hak ettiği kadar durulmamıştır. Bu konu hakkında müstakil bir akademik çalışma da yapılmamıştır.

Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Amasya Genelgesi'nin altına imza atıp, Milli Mücadele'nin öncü kadrosu içerisinde yer alan isimlerden Refet Paşa haricindeki diğer şahsiyetlerin anıları ve günlükleri mevcuttur². Refet Paşa'nın ise bugüne kadar ne günlükleri ne de anıları yayımlanmıştır. Günlük tutup tutmadığı, anılarını yazıp yazmadığı ise tartışmalı bir konudur. Refet Paşa'nın bu suskunluğu, birlikte mücadele verdiği silah arkadaşlarına göre onun daha geri planla kalmasına sebep olduğu gibi hayatının bütün evrelerini, tarihi olaylar içerisindeki rolünü aydınlatmaya çalışan araştırmacıların işini de zorlaştırmıştır. Bu nedenle kaynaklarda Refet Paşa'nın hayatı ve tarihi olaylar içerisindeki rolü konusunda karanlıkta kalan noktalarla karşılaşılır. TPCF'nin kuruluş sürecinde oynadığı rol de Refet Paşa'nın hayatının aydınlatılmayan noktalarından bir tanesidir.

Refet Paşa'nın 2 Mayıs 1924 tarihinde milletvekilliğinden istifa kararıyla birlikte Akşam gazetesine verdiği uzun bir demeci vardır. Bu çalışmada üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulacak olan Refet Paşa'nın bu demecinin tam metnine ne TPCF ne de Refet Paşa üzerine yapılan çalışmalarda yer verilmiştir³. Refet Paşa'nın bahsini edilen demecine ve basındaki

¹ Fethi Tevetoğlu, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Ankara 1971, s. 19, 100.

² Amasya Genelgesi'ne imza koyan tarihi şahsiyetlerden Mustafa Kemal Atatürk, Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy'un anıları vardır. Ayrıca, İsmet İnönü ve Kâzım Karabekir'in hem günlükleri hem de anıları mevcuttur.

³ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üzerine yapılan ve bizim görebildiğimiz şu akademik çalışmalarda bahsini ettiğimiz demecin metnine rastlamadık: Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)**, Arba Yay., 2. Baskı, İstanbul 1995, s. 606-622; Nevin Yurtsever Ateş, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Sarmal Yayınevi, I. Baskı, İstanbul 1994; Erik Jan Zürcher, **Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)** Çev. Gül Çağalı Güven, İletişim Yay., 5. Baskı İstanbul 2016; Erik Jan Zürcher, *“Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakarlık”*, **Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Muhafazakarlık**, V, İstanbul 2006, s. 40-54. Ahmet Yeşil, **Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi**, Cedit Neşriyat, Ankara 2002; Ahmet Yeşil, *“Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Siyasi Kimliği”*, **Türkler**, XVI, (Ankara 2002) s. 546-551; Saim Yüceer, *“Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”*, **Türkler**, XVI, (Ankara 2002) s. 534-546; Ömür Sezgin-Gencay Şaylan, *“Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”*, **CDTA**, VIII., İstanbul 1983, s. 2043-2051; Refet Paşa üzerine yapılan şu çalışmalarda da bahsi edilen demecin metniyle karşılaşmadık: Mehmet Özdemir, **Refet Bele**, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara 1992; Halit Kaya, **Refet Bele. Askeri ve Siyasal Hayatı (1881-1963)**, Bengi Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2010; Halit Kaya, *“Milli Mücadele ve Refet (Bele) Paşa”*, **KHO Bilim Dergisi**, S. 2 (2013), s. 22-59; Aslı Cihangiroğlu, *“Refet Bele (1881-1963)”* **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi (Mayıs 2009)**, s. 44-48; Bunların dışında bakabildiğimiz şu çalışmalarda da bahsi edilen beyanatta karşılaşmadık:

yansımalarına Ali Fuat Cebesoy ve Ahmet Emin Yalman'ın anılarında göndermeler yapıldığı görülmektedir⁴. Ancak, uzun yıllar geçtikten sonra geriye dönük yapılan bu değinmeler, araştırmacıları birincil kaynaklara yönlendirme açısından iyi bir işaret sayılsa da tabiatıyla bu değinmeler Refet Paşa'nın demecini bütünüyle yansıtmamaktadır.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında, Refet Paşa'yı milletvekilliğinden istifa etmek ve basına uzun bir demeç vermek zorunda bırakan sebepler üzerinde durulduktan sonra, bu demecin içeriği ve kamuoyundaki yansımaları ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

1- Refet Paşa'yı Basına Demeç Vermeye Zorlayan Şartlar

Refet Paşa'yı basının karşısına çıkmaya zorlayan şartları anlayabilmek için 1924 yılı Nisan ayının siyasi gündemine göz atılması faydalı olacaktır. Bu açıdan bakıldığında, 1924 yılı Nisan ayı başlarından itibaren ülkenin siyasi gündemini meşgul eden en önemli mesele, daha önce yabancı pasaportuyla ülkeyi terk eden bazı zengin Ermeni ve Rumların ülkeye girişiyle ilgili yaşanan yolsuzluk ve usulsüzlük iddialarıdır⁵. Basında ortaya atılan bu iddialar üzerine, TBMM'de dönemin Dâhiliye Vekili Ahmet Ferit (Tek) hakkında üç vekilin imzasıyla soru önergesi verilmiştir⁶. Bakanlığı ile ilgili iddialar üzerine parti grubunu ve meclisi bilgilendiren Dâhiliye Vekili Ahmet Ferit Bey, ortaya atılan iddiaları doğrularak yolsuzluk ve usulsüzlük iddialarının soruşturulması için teftiş heyeti oluşturulduğunu ifade etmiştir⁷. Ancak, Dâhiliye Vekili Ahmet Ferit Bey'in yaptığı açıklamalar meclisi ve kamuoyunu tatmin etmemiştir. Basında Dâhiliye Vekili Ferit Bey'e yönelik eleştirilerin dozu giderek yükselmiş ve vekilin istifası talep edilmiştir⁸.

Meclis'te ve basında Dahiliye Vekili Ferit Bey'in sadece bakanlığıyla ilgili icraatları değil, mazisi de sorgulanmaya başlanmıştır. Parti grup toplantısında, bazı vekiller Ferit Bey'e II. Damat Ferit Hükümeti'ndeki Nafia Nazırlığı görevini hatırlatarak, Milli Mücadele'ye karşıtlığı ile bilinen Damat Ferit Kabinesi'nde niçin ve ne amaçla bulunduğunu sormuştur. Bunun üzerine Ferit Bey, Damat Ferit Hükümeti'nde yer almasını, Mustafa Kemal Paşa'nın

Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005; Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayınları, İstanbul 2012.

⁴ Ali Fuat Cebesoy, **Siyasi Hatıralar**, Yay. Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, II, Temel Yayınları, İstanbul 2002, s. 91-95; Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, Yay. Haz: Erol Şadi Erdiç, II, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1997, s. 932-953.

⁵ **Müstakil**, 1 Nisan 1340/1924, Numara (nr). 43; Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim** s. 932-953.

⁶ **TBMMZC**, VIII, İkinci İntihap Devresi, 37. İçtima (14 Nisan 1340) s. 727.

⁷ **TBMMZC**, VIII, İkinci İntihap Devresi, 37. İçtima (14 Nisan 1340) s. 728-733.

⁸ Suphi Nuri, "*Gazi Hazretlerine*", **Müstakil**, 15 Nisan 1340/1924, nr. 58; **İleri**, 28 Nisan 1340/1924, nr. 2225.

onayı ve emri doğrultusunda yaptığını ifade etmiştir⁹. Ferit Bey'in Damat Ferit Hükümeti'nde yer almasını Mustafa Kemal Paşa'nın onayı ve emrine dayandırması üzerine Erzurum Mebusu Rüştü Paşa, o tarihte Ferit Bey'in Samsun'da bulunan 3. Kolordu Kumandanı Refet Paşa'ya gönderdiği, bir telgrafta "*Kuvâ-yı Milliye çeteleri*" ile işbirliği yapmayınız, "*Saltanat ve Hilafete merbut*" kalınız dediğini iddia etmiştir¹⁰. Rüştü Paşa'nın bahsini ettiği telgraf, birkaç gün sonra İstanbul gazetelerinden birinde orijinal metnin Rüştü Paşa'da olduğu kaydıyla kamuoyuna sunulmuştur¹¹. Bu telgrafın basın gündemine düşmesiyle birlikte, Dahiliye Vekili Ferit Bey açıkça Milli Mücadele'ye karşı olmakla itham edilmiş ve basında kendisine yönelik eleştiriler bir başka dayanak bulmuştur¹².

Dâhiliye Vekili Ferit Bey, ortaya çıkan telgrafi, "*yalan*" ve "*iftira*" olarak nitelendirmiş, telgrafi "*eski bir dostu*" ve "*Milli Mücadele arkadaşı*" olan Refet Paşa ile aralarındaki bir "*parola*" ve "*şifre*" olarak kullandıklarını ve bunun Mustafa Kemal Paşa ve Refet Paşa ile aralarında yaptıkları bir anlaşmanın sonucu olduğunu savunmuştur¹³. Refet Paşa'nın basına verdiği demecinden anlaşıldığı üzere bu sırada Dâhiliye Vekili Ferit Bey, Refet Paşa'ya özel bir telgraf göndererek kendisinin "*İngiliz casusluğu*" ile itham edildiğini ifade ederek meselenin aydınlatılması için yardım talebinde bulunmuştur¹⁴. Ferit Bey'in kendisini bu şekilde müdafaa etmesi ve iddialarına şahit olarak Refet Paşa'yı göstermesi, basında ve kamuoyunda dikkatlerin Refet Paşa'ya çevirmesine sebep olduğu gibi bu zamana kadar konuyla hiçbir ilgisi olmayan Refet Paşa, siyasi gündemin parçası haline gelmiştir. İstanbul gazetelerinin muhabirleri adeta Refet Paşa'yı ablukaya almış, Paşa ise gelen talepleri geri çevirerek açıklama yapmaktan ısrarla kaçınmıştır. Ancak, Refet Paşa'nın bu ketum tavrına rağmen, bazı gazetelerde Refet Paşa'ya atfen Ferit Bey ile ilgili "*pek pişkin bir adam*¹⁵", "*yapıştığı yerden kalmaz*¹⁶" türünde haberler yapılmıştır. İleri gazetesinin Ferit Bey'in Dâhiliye Vekaleti'nde kalmasının "*Rauf ve Refet Paşa ve şürekâsının*" işine yarayacağı şeklindeki yaklaşımı, Refet Paşa'yı basına demeç vermeye zorlamıştır¹⁷.

⁹ **Vakit**, 27 Nisan 1340/1924, nr. 2276.

¹⁰ **Müstakil**, 27 Nisan 1340/1924, nr. 69; **Vakit**, 27 Nisan 1340/1924, nr. 2276.

¹¹ **Vatan**, 29 Nisan 1340/1924, nr. 379; **Akşam**, 2 Mayıs 1340/1924, nr. 2001. (Bkz. Ek-2)

¹² **Vatan**'da Ferit Bey'in Samsun'a gönderdiği telgraf, "*Anadolu'daki Milli Hareketin Bidayetlerinde Arkadan Gelen Bir Kurşun*" manşetiyle verilmiştir. **Vatan**, 29 Nisan 1340/1924, nr. 379; **Müstakil** gazetesi aynı telgrafi, "*150 Kişilik Listede İsmi Mevcut Olmaması Hayret Uyandıracak Bir Zat, Hala Dahiliye Vekili Bulunuyor*" manşetiyle verilmiştir. Bkz. **Müstakil**, 26 Nisan 1340/1924, nr. 68.

¹³ **Vatan**, 30 Nisan 1340/1924, nr. 380; **Hakimiyet-i Milliye**, 29 Nisan 1340/1924, nr. 1109.

¹⁴ **Akşam**, 2 Mayıs 1340/1924, nr. 2001.

¹⁵ **Vatan**, 1 Mayıs 1340/1924, nr. 381.

¹⁶ **Müstakil**, 30 Nisan 1340/1924, nr. 7; **Tevhid-i Efkâr**, 1 Mayıs 1340/1924, nr. 4054-1026.

¹⁷ **İleri**, 28 Nisan 1340/1924, nr. 2225.

2- Refet Paşa'nın Basına Verdiği Demeç

Daha önce de ifade edildiği üzere, Refet Paşa'yı basına demeç vermeye o günkü siyasi gündem zorlamıştır. Refet Paşa'nın milletvekilliğinden istifası ile birlikte Şişli'deki evinde Ali Naci (Karacan)'a verdiği demeç Akşam gazetesinde yayımlanmıştır. Refet Paşa'nın bu kapsamlı demecinin içeriği sadece Dâhiliye Vekili Ferit Bey'e yapılan ithamla ilgili değildir¹⁸. Refet Paşa, Ferit Bey ile ilgili konuya açıklık getirmenin yanı sıra, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Samsun'a birlikte nasıl çıktıklarını, Gazi Paşa'nın Amasya Genelgesi'nin altına imza atan yakın silah arkadaşlarıyla nasıl ve niçin ayrı düştüğüne de anlatmıştır. Çalışmanın ekler kısmında tam metni verilen bu demecin, biz daha çok o günkü siyasi gündemin dışında kalan kısmı üzerinde durmaya çalışacağız. Refet Paşa'nın demecinin bu kısmı bizim konumuzu doğrudan ilgilendirmemektedir. Şu kadarını ifade edelim ki Refet Paşa, yaptığı açıklamalarla Dâhiliye Vekili Ferit Bey hakkında ortaya atılan telgrafın doğruluğunu tasdik etmiş ve Ferit Bey'in “parola” ve “şifre” şeklindeki izahını kabul etmemiştir¹⁹.

Refet Paşa bu demecinde, Milli Mücadele tarihimiz açısından son derece kıymetli bilgiler vermiştir. Başlı başına ayrı bir çalışmanın konusu olabilecek bu bilgiler de dikkati çeken husus, Refet Paşa'nın Milli Mücadele'nin başlatılmasını ve devam ettirilmesini müşterek bir duygunun ve muayyen bir kadronun eseri olarak yansıtmış olmasıdır. Örneğin, Amasya Genelgesi'nin nasıl hazırlandığını Refet Paşa şu cümlelerle ifade etmektedir²⁰. “*Samsun'a çıktığımızdan tahminen yirmi gün sonra Amasya'da karanlık bir odada, başımızda Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, Ankara'dan gelen Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey ile ne yapacağımızı konuştuk ve karar verdik. Kâzım Karabekir Paşa ile şifreli muhaberelemlerle tevhid-i amal edilmişti. O gece beş kişinin birleşen fikir ve kararları bir protokol halinde imza edildi*”

Refet Paşa'nın, Ferit Bey'le ilgili meseleyi aydınlatmanın ötesine geçerek geçmişe, mevcut duruma ve geleceğe dönük bilgi ve düşüncelerini paylaşmasında kendisi ve Rauf Bey hakkında yazılan bazı makaleler etkili olduğu anlaşılmaktadır. Refet Paşa demecinde, kendisi

¹⁸ Akşam, 2 Mayıs 1340/1924, nr. 2001: (Tarihi bir kaynak niteliği taşıyan bu uzun demeci, günümüz harflerine çevirerek çalışmamızın ekler kısmına alıyoruz. Bkz. Ek-1).

¹⁹ Bkz. Ek-1.

²⁰ Bkz. Ek-1; Refet Paşa'nın 2 Mayıs 1924 tarihli demecindeki bu sözleriyle Mustafa Kemal Paşa'nın Nutuk'taki Amasya Genelgesi hakkındaki anlatımları mukayese edildiğinde iki yaklaşım arasındaki farklılık hemen dikkat çekmektedir. Gazi Mustafa Kemal Paşa, Amasya Genelgesi'nin 18 Haziran 1919 tarihinde Trakya'da bulunan 1. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Paşa'ya verdiği direktiflerin 21/22 Haziran gecesi kendisi tarafından yaveri Cevat Abbas'a yazdırılması ve Anadolu'ya tebliğinden ibaret olduğunu ifade ettikten sonra “*Bu kararın 21/22 Haziran gecesi, karanlık bir odada alınmış korkunç ve esrarlı yeni bir karar olmadığı zannınca kolaylıkla takdir buyrulur*” demektedir. (Bkz. Kemal Atatürk, **Nutuk (1919-1927)**, Haz. Zeynep Korkmaz, ATAM, Ankara 2002, s. 22.) Refet Paşa ile Mustafa Kemal Paşa'nın yaklaşım farklılıkları bir tarafa konulursa, ilk defa Refet Paşa'nın kullandığı “*karanlık bir oda*” ifadesinin Nutuk'ta Mustafa Kemal Paşa tarafından tekrarlanmış olması, Refet Paşa'nın demecinin Nutuk'taki yansıması olarak düşünülebilir.

hakkındaki ilk iğneleyici yazının “gözlerinden yaralı ve iki gözünün kapalı” olduğu bir dönemde yazıldığına işaret etmektedir²¹. Burada ilginç olan -her ne kadar Refet Paşa itibar etmese de- Suphi Nuri'nin bu makaleyi Mustafa Kemal Paşa'nın arzusu doğrultusunda yazdığını söylemiş olmasıdır. Refet Paşa, birilerinin Mustafa Kemal Paşa ile aralarını açmak için bu tür entrikalar içerisine girdiği kanaatindedir.

Refet Paşa'nın demecinin önemli bir kısmını yine İleri gazetesinde yayımlanan ve yazarı belli olmayan bir makaleye verilen cevaplar oluşturmaktadır²². Söz konusu makalenin tamamına bakıldığında, Dâhiliye Vekili Ferit Bey üzerinden Hükümet'e bir takım tavsiyelerde bulunulduğu görülür. Yazara göre, Ferit Bey'in bakanlık koltuğunda kalması hükümetin faydasına değildir. Ferit Bey'in istifasının alınmaması “*muhaliflerin ekmeğine yağ sürecektir*” bundan Rauf ve Refet Paşa istifade edecektir. İşlerin hakikatine vakıf olanlar günün birinde “*Rauf Bey ile Refet Paşa ve Şürekâsı*”nın iktidara geçmesine katiyen razı olamazlar. Muhaliflerin iktidara gelmesine memleketin tahammülü olamaz. Böyle bir olay “*infilak*” ile eşittir. “*Rauf ve Refet fırka-i siyasisinin*”, emeli kırılmalı, “*eskiler alayım politikacıları*” hayal kırıklığına uğratılmalıdır²³.

Görüldüğü üzere, makalede Refet Paşa'nın ismi Rauf Bey ile birlikte anılmakta ve İsmet Paşa kabinesinin başarısızlığından bu isimlerin istifade edecekleri ifade edilmektedir. Refet Paşa ise, bütün bu iddialara karşı çıkarak her zaman memleketin huzur ve sükûnunu, yeni idarenin ve arkadaşlarının başarısını isteyen biri olarak mevcut durumla ilgili bazı tespit ve uyarılarda bulunmaktadır. Refet Paşa'ya göre, “*Mustafa Kemal Paşa ve Arkadaşları Birliği*” manevi olarak eski kuvvetini korumakla birlikte maddi olarak eski halde değildir. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları arasında fikir itibarıyla “*hiçbir ayrılık ve açıklık*” yoktur. Uygulama

²¹Refet Paşa'nın kastettiği bu yazıyı bulabilmek için öncelikle O'nun niçin ve hangi tarihte göz ameliyatı geçirdiğini tespit etmeye çalıştık. Refet Paşa'nın hakkında yazılan ve daha önce künyesini verdiğimiz eserlerde bununla ilgili bir bilgiyle karşılaşmadık. Bunun üzerine yaptığımız gazete taraması neticesinde, Vakıf gazetesinin 25 Mart 1923 tarihli nüshasında “*Refet Paşa Hazretleri'nin Sıhhati*” başlığı altında bir habere rastladık. Bu haberde, Refet Paşa'nın üç hafta önce İstanbul'a gelirken Ahırkapı'da çocuklar tarafından atılan bir taşın trenin camına isabet etmesi neticesinde sol gözünden yaralandığı ifade edilmektedir. (Bkz. **Vakit**, 25 Mart 1339/1923, nr. 1899, s. 2) Bu bilgiden hareketle, yazının çıktığı İleri gazetesinin bu tarihlerdeki köşe yazılarını taradık. İçerisinde Refet Paşa'nın isminin geçtiği bulabildiğimiz tek yazı, Suphi Nuri tarafından kaleme alınan 29 Mart 1923 tarihli ve “*Bizans Entrikaları Ankara'nın Cezri İcraatı*” başlıklı makaledir. Makalenin içeriğinde genel olarak İstanbul'un içinde bulunduğu durumdan şikâyet edilmektedir. Refet Paşa ve Adnan Bey'in İstanbul'a gelmesinden sonra Ankara'nın eline geçen fırsattan yararlanamadığı, aradaki ikililiğin kalktığı gün bütün İstanbul'un Ankara taraftarı olduğu ancak bundan istifade edilemediği, istifade edilmesi için İstanbul'a “*Mustafa Kemal Paşa'ya sadık adamlar*”ın gelmesi gerektiği, İstanbul'da “*renksiz bir takım kimseler*”in iş başına geçtiği ifade edilmektedir. Refet Paşa'nın demecinde İstanbul'un idaresinde yaşanabilecek sıkıntıları İsmet Paşa'ya ilettiğinden bahsetmesi göz önüne alınacak olursa bahsini ettiği ilk iğneleyici makalenin bu olduğunu söyleyebiliriz. Bkz. Suphi Nuri, “*Bizans Entrikaları Ankara'nın Cezri İcraatı*”, **İleri**, 29 Mart 1339/1923, nr. 1849.

²² Refet Paşa'nın demecinde üzerinde durduğu makale isimli olarak yayımlanmıştır. Ancak Refet Paşa, Suphi Nuri ismi üzerinde durmaktadır. Bkz. “*Rezaletlerden Kurtulmanın Çaresi*”, **İleri**, 28 Nisan 1340/1924, nr. 2225.

²³ “*Rezaletlerden Kurtulmanın Çaresi*”, **İleri**, 28 Nisan 1340/1924, nr. 2225.

ve zamanlama açısından farklılıklar olmuştur. Refet Paşa, bu tespitlerden sonra, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının uygulama ve zamanlamadan kaynaklanan farklılıklarından istifade ederek onların aralarını açmaya ve kendilerine mevki-makam temin etmeye çalışan birtakım insanların varlığına dikkat çekmektedir. Refet Paşa'ya göre, “*bu gibi adamlar tarafından her vakit kullanılan ve memleket için çoktan beri muzır olmaya başlayan bu silah kırılmalıdır*”²⁴.

Refet Paşa, milletvekilliğinden istifa etmiş ve daha önce getirildiği mevki ve makamların hiçbirisine kendi isteğiyle gelmediğini ifade ederek mevki ve makam hırsı olduğu iddialarına karşı çıkmıştır. Siyasi hiçbir beklentisinin olmadığını ifade eden Refet Paşa, bundan sonra “*Mustafa Kemal Paşa ve Arkadaşları*”nın iş başına gelmesi için çalışacağını, Gazi Paşa Hazretleri'nin arzusuyla bu emelinin kolaylıkla gerçekleşeceğini, herhangi bir mesele için dahi olsa hiçbir gazeteye söyleyecek sözü olmadığını belirterek demecini sonlandırmıştır.

3- Refet Paşa'nın Demecinin Kamuoyundaki Yankısı

Refet Paşa'nın bu uzun demeci, Ferit Bey'e ve bazı zengin Ermenilerin ülkeye giriş-çıkışlarında yaşanan yolsuzluk ve usulsüzlük iddialarına yoğunlaşmış olan basın gündemini değiştirmiştir. Tekrar hatırlatmakta fayda görüyoruz ki bu sırada Meclis altı ay süreyle tatilde olduğu için tartışmalar ve yorumlar basın üzerinden yapılmıştır. Çalışmanın bundan sonraki kısmında Refet Paşa'nın demeci üzerine basında kaleme alınan yazılar üzerinde durulacaktır.

Ali Fuat Cebesoy'un ifadesiyle “*hükümetin o tarihlerde resmi gazetesi*”²⁵ olan Hakimiyet-i Milliye, Refet Paşa'nın demecini farklı açılardan ele alan gazetelerden biridir. Hakimiyet-i Milliye'de “*Refet Paşa'nın Beyanâtı Münasebetiyle*” başlıklı, imzasız bir makalede, Rauf Bey'in Cumhuriyet'in ilanından sonraki adı geçen demeci ile Refet Paşa'nın demeci, Milli Mücadele'nin öncü kadrosu arasındaki “*çekememezlik*”, “*kıskançlık*”, “*rekabet*”, “*nifak ve şikak*” tezahürü olarak yorumlanmıştır²⁶. Büyük Taarruz sırasında karşılaştığı iki Keskinli askerin maddi imkânsızlıklar içerisinde, vatanın ve milletin kurtuluşu dışında hiçbir şahsi beklentiye kapılmayan ruh hallerini örnek gösteren yazar, Refet Paşa'nın “*Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını iş başına getirmek*” arzusunu sert bir şekilde eleştirmiştir. Yazar, Refet Paşa'yı iktidarı ilelebet eski arkadaşlarına hasretmekle suçlamış, Refet Paşa'nın kendisi ve Rauf Bey dışındaki şahsiyetlerin zaten iktidar mevkiinde olduğunu belirterek Paşa'nın asıl maksadının kendisini ve Rauf Bey'i iktidara getirmek olduğunu hatta bunun için diğer eski

²⁴ Bkz. Ek. 1.

²⁵ Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, s. 94.

²⁶ Makalenin başında yazar Malta'daki sürgün günlerinden bahsetmektedir. Buradan hareketle makalenin yazarının Malta'ya sürülen gazetecilerden Yunus Nadi olma ihtimali vardır. “*Refet Paşa'nın Beyanâtı Münasebetiyle*”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Mayıs 1340/1924, nr. 1114.

arkadaşları bile işbaşından edebileceğini ifade etmiştir. Refet Paşa'nın şahsi ve menfi hiçbir beklentisi olmadığı yönündeki tavır ve sözlerini samimi bulmayan yazar, makalesini şu sözlerle sonlandırmıştır²⁷: “...Aynı zamanda memlekete mükemmel bir feragat-ı nefis nümunesi irae etmek için Paşa hazretleri şimdiden iş başına gelmeyeceklerini vaat buyuruyorlar! Asıl garabet buradan başlıyor. Çünkü Paşa istifadan bahsederken memlekete müstesna bir feragat-ı nefis nümunesi göstermek yolunu takip ettiğini ifade ediyor! Öyle bir feragat-ı nefis numunesi ki vaziyetin yaptığımız kısa tahlil neticesinde, yalnız ve ancak nefis için ihtiyar edilmiş bir hareketten başka bir şey olmadığını en basit bir mantık muvacehesinde tebarüz ediyor. İşte size egoizm denilen halet-i ruhiyenin en mükemmel bir şekli!! Ruhیات nokta-ı nazarından Paşa hazretlerinin beyanatı yalnız bir şey ifade ediyor: Nihayetsiz hırs ve ölçüsüz tefahür!! Bütün beyan yukarıdan aşağıya kadar ben, ben ve ben diye bağıyor! Ben falan vakit falan şeyi söyledim! Ben falan işi gördüm! Ben falan vakayı ta senelerce evvel haber vermiştim!! Hülasa her şeyi dönüp dolaşp benliğe müncer oluyor. Ah, faziletin ebedi temsilleri olan Keskinli kahramanlar....Biz ne vakit sizin kâbenize yükselmenin yolunu bulacağız.”

Aynı yazar, sonraki makalesinde de Refet Paşa'nın demecini alaycı bir dil ve üslupla eleştirmeye devam etmiştir²⁸. Yazara göre Refet Paşa'nın demeci başından sonuna kadar “çelişki, ahenksizlik ve intizamsızlık” örneğidir. Refet Paşa'nın demecinde, Milli Mücadele'nin “ben”lik tarafından dolaşan bir tarihçesi yapılmış ve nihayet “siyasi bir programın ilanı” ile sonlanmıştır. Yazara göre demeç, La Fontain'e ibretlik bir masal konusu teşkil edecek niteliktedir. Paşa'nın milletvekilliğinden istifasına “bayılmamak mümkün değildir!”, bu “dâhiyane bir harekettir!”. Yazar, meclis dışında kalan eski arkadaşlardan oluşan bir kabineyi yine eski arkadaşlar ile mücadele pahasına kabul ettirmeye karar verebilmek sıradan insanların işi olmadığını ileri sürmektedir. Yazar bu durumu Refet Paşa'nın kendisini “reislerden” ve “eski arkadaşlardan” zannederek meclise ve memlekete sırf kendi arkadaşlarından oluşan bir hükümet kabul ettirmek yetki ve kuvvetini kendinde gördüğü şeklinde değerlendirmektedir. Yarın kendilerini “reisler” ve “eski arkadaşlar” meyanında gören başkaları da birer kabine tertip ederek bu kabinenin haricinde memleket için selamet olmadığı iddiasında bulunmaya kalkarlarsa ne olacak? Amerika'nın güneyinden başka dünyanın hangi tarafında bir generalin kalkıp bir kabine listesi tertip ettiği ve bu listeyi özellikle Milli Meclis'in haricinde bir kuvvetle memlekete kabul ettirdiği görülmüştür? şeklinde sorular yönelten yazara göre bu yolun memleketi nerelere götüreceğini “on altı senelik bir devrin feci ve felaketli misalleri” göstermiştir. Memleketin bir meclisi, anayasası, hükümetin oluşmasına ait belirli usul ve

²⁷ “Refet Paşa'nın Beyanatı Münasebetiyle”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 8 Mayıs 1340/1924, nr. 1114.

²⁸ “Refet Paşa'nın Beyanatı Karşısında”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 11 Mayıs 1340/1924, nr. 1116.

kanunları olduğunu belirten yazar daha sonra; Refet Paşa bütün bunları yok mu addediyor? Eğer mesele memlekete hizmet etmiş olmaktan ibaretse Refet Paşa ve arkadaşlarından başka bu memlekete hizmet edenler yok mudur? Sonra hizmet, mutlak inhisarı mı gerektirir? Hizmet edenlerin ebediyen ve mutlaka iş başında bulunmaları şart mıdır? şeklinde sorularına devam etmiştir.

Memlekette kendilerini hizmet etmiş sayanlara yetecek kadar mevki ve makam olmadığına işaret eden yazar, “*memleketi öteden beri felaketten felakete musibetten musibete sevk eden amiller*”in en önemlisinin kendilerini hizmet etmiş sayanların bu zihniyeti olduğu kanaatindedir. Yazar, makalesini, ikbal ve saadeti, şeref ve refahı ihtisas dairesinde huzur ve sükûnla çalışmakta arayan Türk münevverlerine çağrıda bulunarak bitirir: “*Bu gibiler için memleketi ta esastan yıkan ve hepimizin huzur ve sükûnunu ale-d-devam ihlal eden bu meşum zihniyetle mücadele ve mübareze etmek herkesten ziyade bir vazife olmalıdır. Neden İngiltere’de, Fransa’da, Almanya’da, Amerika’da bir General Haig, bir General Joffre, bir General Hindenburg çıkıp da falan ve falan eşhastan mürekkep bir hükümet isteriz diyemezler? Çünkü bilirler ki memleketlerinin münevver zümrelerinde tecelli eden izzet-i nefis, şeref, haysiyet, huzur, sükûn duyguları derhal bir tufan gibi tuğyan eder. Kendilerini bir daha ses çıkarmamak üzere sustururlar! Bizde ise eline deynek alan herkes, kolaylıkla çobanlık iddiasında bulunur! Çünkü biz bu gibi tecelliyat karşısında ya lakayd kalırız veyahut bazen de gayr-i müstahaklara alet oluruz! Fakat bu yüzden çektiğimiz zilletler, ızdıraplar, felaketler artık yetmez mi? Memleket muazzam bir mücadele esnasında hiçbir milletin iraz edemeyeceği maddi ve manevi bir varlık iraz etmiş ve münevver bir zümrenin arzu edebileceği en hür ve serbest müesseselere malik olmuştur. Bundan sonra yegâne ihtiyacı huzur ve sükûndan ve huzur ve sükûn içinde çalışarak maddi ve manevi kuvvetlerini inkişaf ettirmekten ibarettir. Bu huzur ve sükûnu ve çalışmak imkanını ihlal ve selb edecek herhangi bir hadise münevver zümreyi müttehid ve münfek olarak karşısında görmelidir! Hiçbir kimsede bir daha bu memleketi kendi emsali arkasından sürüklemek ümidi kalmamalıdır! Hiçbir kimsede usul ve kanun haricinde bütün memlekete karşı, “ben falan falan adamlardan mürekkep bir hükümet isterim” demek hareket ve cesareti olmamalıdır! Mevcut herhangi hükümeti tenkit, hatalarını kayıt, suiistimallerini muaheze, hür ve serbest bir milletin münevver zümresi için elbette ki bir vazifedir! Fakat hükümet teşkili, devlet idaresi hususunda milletçe kabul edilmiş esaslar ve usuller haricinde tezahür eden temayüller ve teşevvüşler memleketin şarkı, cesameti, hürriyeti, istiklali ve nihayet huzur ve sükûnu ve mevcudiyeti namına, bütün münevver zümreyi karşısında bulmalıdır! İşte o zaman kim olursa olsun malum olan usul ve erkan haricinde ben falanlardan mürekkep hükümet isterim demeye cüret edemez. Ve memlekette “isterük, istemezük”*

felaketinden nihayet kurtulmuş olur ve o zaman mevcut devlet müesseseleri şahıslar ile kaim olmak zilletinden halas bulur.”

Hükümet’e yakınlığı ile bilinen bir diğer gazete, Cumhuriyet ise “*Paşa, Refet Paşa’nın dediği şirket reisi değil, millet reisidir*” manşetiyle Refet Paşa’nın demecini ele almıştır²⁹. Gazete, Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın mevcut veya feshedilmiş bir şirket reisi olarak addedilmiş olmasının ve diğer arkadaşları ile beraber kendisinin dahi iş başına getirilmek istenilmesinin “*efkâr-ı umumiye*”yi kısmen “*güldürdüğü*”nü fakat daha çok “*kızdırdığını*” belirtmiştir. Kamuoyundan gelen yoğun talepler üzerine bazı hususların “*tekzip ve tashih*” edilme ihtiyacının dile getirildiği yazıda, “*Gazi Mustafa Kemal Paşa için her ne nam ve unvanda herhangi bir şirketin reis veya azalığından bahsetmeye cevaz ve imkân yoktur*” denilmektedir. Gazeteye göre, Mustafa Kemal Paşa “*başlı başına bir dimağdır. Onun şirketi, onun arkadaşları bütün millettir. Eğer böyle olmasa idi üç buçuk kişinin şirketi üç buçuk gün bile yaşayamazdı.*” Bu bağlamda “*efkâr-ı umumiye*”yi sınırlendiren noktalardan biri de mahut şirkete önem atfetmek için “*karanlık odada imza edilmiş bir protokol*” den bahsedilmiş olmasıdır. Mustafa Kemal Paşa “*teşebbüs ve kararlarında kimse ile protokol imza etmiş değildir*”. Refet Paşa’nın Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının iş başına gelmelerine çalışmak hususundaki emeli, “*ittifak halinde*” gerçekleşmesi mümkün olmayan bir düşünce olarak addolunmuştur. “*Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları zaten iş başındadır ve bütün millet iş başındadır.*” İş başında olmayanlar ancak hayaller ve vehimler peşinde koşanlar olabilir.

Görüldüğü üzere, Hükümete yakınlığı ile bilinen Hâkimiyet-i Milliye ve Cumhuriyet’in Refet Paşa’nın demecine yaklaşımı son derece sert ve alaycıdır. Cumhuriyet’te çıkan yazı ise adeta Gazi Mustafa Kemal Paşa adına Refet Paşa’nın demecine ve talebine verilmiş cevap niteliğindedir. Birkaç gün sonra Cumhuriyet’te Müdafaa-i Milliye Vekili Kâzım Paşa’nın Ankara muhabirine verdiği mülakat, “*Refet Paşa asker olduğundan siyasetle iştilal ederse men ederim*” başlığı altında manşetten verilmiştir³⁰. Müdafaa-i Milliye Vekili Kâzım Paşa, istifası kesinlik kazansa bile Refet Paşa’nın orduyla nispetini muhafaza edeceğini, bu durumda siyasetle iştilal etmesi durumunda kendisini men edeceğini ifade etmiştir³¹.

Refet Paşa’nın demecini, Bolu mebusu ve gazeteci Falih Rıfki (Atay) da farklı açılardan değerlendirmiştir³². Falih Rıfki’ya göre, Refet Paşa’nın demecine “*Halk Fırkası içinde daima*

²⁹ Cumhuriyet, 9 Mayıs 1340/1924, nr. 3.

³⁰ Cumhuriyet, 14 Mayıs 1340/1924, nr. 8.

³¹ Mülakatta, Refet Paşa’nın İstanbul ve Trakya’daki kumandanlığından bahsediliyor ancak İstanbul yerine Sinop mebusluğundan istifasından söz ediliyor. Galiba bir yazım yanlışlığı söz konusudur. İsim benzerliği olabileceğinden hareketle TBMM’nin ikinci dönem mebus listesine baktık ancak Refet Paşa isminde Sinop mebusuyla karşılaşmadık.

³² Falih Rıfki, “*Refet Paşa’nın Beyanâtı Münasebetiyle*”, Akşam, 3 Mayıs 1340/1924, nr. 2002.

hususiyetini muhafaza eden bir zümrenin bir nevi beyannamesi nazarıyla” bakılmalıdır. Ona göre, Refet Paşa’nın demeci, bir tarihçe ile siyasi mülahazalardan oluşmaktadır. Falih Rıfkı, Refet Paşa’nın demecinin tarihçe kısmını sadece bir hatıra maksadıyla kaydetmediğini, öyle olsaydı tenkide lüzum görmeyeceklerini hâlbuki Refet Paşa’nın buradan siyasi bir hüküm çıkardığını, bu siyasi hükmün de şu olduğu kanaatindedir: *“Mukavemete Gazi Paşa ile ben beraber karar verdik, beraber Anadolu’ya gittik, Gazi Paşa ile ben ve arkadaşlarımız mukavemeti beraber tesis ettik, beraber harp ettik. Şimdi memleketi niçin beraber idare etmiyoruz?”*

Falih Rıfkı, Refet Paşa’nın eski arkadaşlarını iş başına getirmekten neyi kastettiğini sorgular. O tarihte devletin farklı kademelerinde görev yapan isimleri sıraladıktan sonra görevde olmayan Refet Paşa ve Rauf Bey’den başka kimsenin olmadığını ifade eder. Bundan sonra makalesinin devamında Refet Paşa’ya bazı sorular yöneltir: *“Yoksa iktidar mevki namını verdiği şey sadece Heyet-i Vekile’den mi ibarettir? Bir Cumhuriyet Meclisi’nin mebusu tarafından Reis-i Cumhur’a böyle bir inhisar siyaseti nasıl tavsiye olunabilir? Hükümet teşkilini şu veya bu tarihte şu veya bu kararı veren muayyen ve mahdut şahsiyetlerin inhisarı altına vermek ve bu prensibi bir siyaset gibi ilan etmek dünyanın neresinde görülmüştür? İhtilal hükümetleri mi teşkil edeceğiz?”*

Falih Rıfkı, ilk mukavemet hareketinden bugüne kadar geçen beş senelik zaman zarfında inkılabın her merhalesinde ayrı vasıflara sahip insanlara ihtiyaç duyulduğuna işaret etmekte ve ihtilal adamlarının büyük bir kısmının artık tarih olduğunu belirtmektedir. *“Liyakatinden ve inkılap esaslarına samimi bağlılığından şüphe ettiğimiz herhangi bir şahsiyet, velev bin tepe ele geçirmiş olsa bile Cumhuriyet’in iktidar mevkiine çıkamaz”* diyen Falih Rıfkı, inkılabı herhangi bir merhalesinde yardımcı olan, Gazi Paşa’yı destekleyenlerin Türk milletinin yâdında olduğuna değinir. Ona göre, hükümet teşkilatında bir şahıslar inhisarı tavsiyesinin asla başarılı olmamasına çalışmak, her Cumhuriyetçi Türk için en esaslı vazife olmalıdır.

Hatırlanacağı üzere Refet Paşa demecinde, hakkındaki yazılardan dolayı açıkça İleri gazetesinin ve Suphi Nuri’nin ismini vermiştir. Yaptığımız araştırma neticesinde Suphi Nuri imzasıyla Refet Paşa’nın demecine cevap niteliği taşıyan bir makaleyle karşılaşmadık. Ancak, o tarihte mebus olan gazetecilerden Celal Nuri’nin Refet Paşa’nın demecine cevap niteliğinde bir makalesi vardır³³. Celal Nuri, makalesinde İleri gazetesinin *“müstakil”* olduğunu, *“ilham ve telkin”* ile yazı yazmayacağını, *“avamferiblik”* (popülizm) yapmadığını belirtmektedir. Refet Paşa’nın, demecinde Mustafa Kemal Paşa ve eski arkadaşlarının arasının açılmasından menfaat

³³ Celal Nuri, *“Gazi’nin Yararı”*, **İleri**, 3 Mayıs 1340/1924, nr. 2230.

devşiren kimseler olduğuna işaret ettiğini hatırlatan Celal Nuri, bunun Mustafa Kemal Paşa'ya “klik”, “kamarela” yakıştırmaları anlamına geleceğini belirtmiştir. Rus çarlarında, Sultan Abdülhamit ve Abdülaziz dönemlerinde görülen şeylerin Gazi Paşa'ya yakıştırılmasını “kaba ve çirkin” bulur ve bir “acizlik itham” ı olarak değerlendirir. Refet Paşa'nın bu sözlerinden “Gazi, vazifesini bilfiil ifa etmiyor, muhitinin nüfuzuna tabidir” anlamının çıkacağını belirten Celal Nuri, bu iddiayı “cerh ve tekzip” etmektedir. Asrın “Şeyh Ebu'l Hüda³⁴”sı, “Rasputin³⁵”i kimdir? diye soran Celal Nuri, Refet Paşa'nın gerçekleştirmek istediği siyasi arzusu ile ilgili olarak şunları ifade etmektedir³⁶: “Cumhuriyet, yalnız falan tarihte protokole imza edenlerin malikanesi değildir. Cumhuriyet, amme demektir. Oligarşi olmaktan uzaktır. Pek muhterem İstanbul mebus sabıkının tecdid-i akide buyurmalarını hürmetle niyaz ederim.”

İleri gazetesinin aynı tarihli nüshasında mebusluktan istifa eden Refet Paşa'nın siyasi emelini nasıl gerçekleştireceği söz konusu edilmiş ve Refet Paşa'nın yapmasına ihtimal verilmeyen “Çetecilik” ve “Propaganda” seçenekleri üzerinde durulmuştur. Gazeteye göre, yıllarını kumandan olarak geçiren ve köşeye çekilen bir subayın bundan sonra çeteciliğe soyunmasına ihtimal verilemez. Refet Paşa, demecinin sonunda bundan sonra gazetelere açıklama yapmayacağını söylediği için “propaganda” yoluyla iktidara getirme ihtimali de yoktur³⁷. İleri gazetesi ile aynı çizgiyi izleyen Müstakil gazetesinde de yine aynı konu üzerine fikir yürütülmüş ve çetecilik yanında “hükümeti devirmek” seçeneği üzerinde durulmuştur³⁸.

Refet Paşa'nın istifasını ve demecini değerlendiren gazeteci-yazarlardan biri de Hüseyin Cahit (Yalçın)'tır³⁹. Hüseyin Cahit, eski İttihatçılara ve Milli Mücadele'nin öncü kadrosuna karşı bir “güvensizlik ve husumet” olduğunu ifade ederek, bu güvensizliği ve husumeti suni olarak beslemek suretiyle menfaatini sürdüren kimselerin varlığına işaret etmektedir. Ona göre, Milli Mücadele'nin başından itibaren birlikte ve fedakârca çalışmış isimlerin yerinde, “milli hareket”i arkadan vurmaya çalışmış Ferit Bey'i görmenin kamuoyunda genel bir hayal kırıklığı ve üzüntüsü mevcuttur. Kamuoyunun emniyet ve sükûn bulabilmesi için “iş başına” milli hareket içerisinde birincil derecede rol almış, iktidarlarının ve seciyelerinin yüksekliği ile temayüz etmiş kimseler gelmelidir. Refet Paşa'nın “şahsi bir emel beslemek” ithamı altında kalmamak için istifa ettiğini düşünen Hüseyin Cahit, bu emelin gerçekleşmesinin memleketin hayrına olacağı kanaatinde⁴⁰.

³⁴ Sultan Abdülhamit'e akıl hocalığı yapan dönemin Rifai Şeyhi.

³⁵ Grigori Rasputin, Rus hanedanlarına akıl hocalığı yapan ve tesirinden kimsenin kurtulamadığı iddia edilen kişi.

³⁶ Nuri, “Gazi'nin Yararı”, nr. 2230.

³⁷ İleri, 3 Mayıs 1340/1924, 2230.

³⁸ Müstakil, 2 Mayıs 1340/1924, nr. 74.

³⁹ Hüseyin Cahit, “Bir İstifa Münasebetiyle”, Tanin, 3 Mayıs 1340/1924, nr. 561.

⁴⁰ Cahit, “Bir İstifa Münasebetiyle”, nr. 561.

Aynı gazetede Refet Paşa'nın istifasını ve demecini ele alan yazarlardan biri de İsmail Müştak (Mayakon)'tır⁴¹. İsmail Müştak, Refet Paşa'nın istifasını “*beklenmeyen ve makul olmayan*” bir hareket olarak değerlendirmektedir. Ona göre bu istifa, “*düşman cephaneliğini ateşlerken dikkatsizlikle kendisi de berhava olan feda-yı neferin şuursuz fazileti*”ni bile taşımamaktadır. Refet Paşa, bir meseleyi halledelim derken yeni bir meşgale açmıştır. Paşa'nın, istifasını dayandırdığı sebepleri “*mübalağalı bir tevehhüm*”, bu istifadan beklenen gayeyi ise nefesine aşırı güven olarak değerlendiren İsmail Müştak, istifa olayının “*tevehhümün insanlarda muhakemenin sükûn ve itidali sarsması*” nedeniyle mazur görülebileceğini ancak istifadan beklenen gayenin “*sonu gelmez hayalperestane bir yol*” olduğu kanaatinde. İsmail Müştak'a göre, Ferit Bey'e gösterilen husumetin ve desteğin Refet Paşa ile ilgisi yoktur. Paşa'nın istifasını mücadeleden korktuğuna yoramayacağını ifade eden İsmail Müştak, bunun “*bezginlik*” ve “*Boğaziçi ikliminin beslediği tenperverlik*” den kaynaklandığını düşünmektedir.

İsmail Müştak, Refet Paşa'nın inkılap arkadaşlarını iş başına getirme arzusuna ise şu şekilde yaklaşmaktadır⁴²: “*...Hükümet mevkiine, Gazi Paşa'nın inkılap arkadaşlarını getirmek behemehâl yegâne çare-i selamet midir, bir inkılaptan doğan müesseseleri yaşatmak için mutlaka o inkılabı yapanlar mı iş başına gelmelidir? Bunu kati olarak kestirmek mümkün değilse de Refet Paşa'nın bu nazariyesinin doğru olduğu kabul edilse bile İstanbul mebus-ı muhteremini bu gayeye isal edecek yol Şişli'deki apartmandan değil, Ankara'daki Meclis binasından geçtiğine şüphe yoktur. İğbirar ve infial-i yeis ve fütur gibi menfi neticelerde tecelli ettiği zaman kıymeti ne ise Refet Paşa'nın Meclis haricinde kendisine aradığı saha-i cidalin kıymeti de o dur. Fazla olarak şunu da söylemek isteriz ki; İstanbul halkı kendi mebuslarına, beğenmedikleri vaziyetlere arkalarını çevirmek için değil, böyle vaziyetler karşısında yüz yüze çarpışmak için rey vermiştir. Hükümetin işleri iyi gitmiyorsa Refet Paşa bunu İstanbul'da matbuat sütunundan değil, Ankara'da millet kürsüsünden söylemeli idi. Hakiki yol budur, evet tarifi şatafatlı bir edebiyat-ı siyasiyedir ki ancak bir gazete bayrağı kadar müsmir olabilir.*”

Refet Paşa'nın istifasını ve demecini değerlendiren yazarlardan biri de Ahmet Emin (Yalman) olmuştur⁴³. Ahmet Emin, makalesinin başında Refet Paşa'nın Trakya'nın teslimi için İstanbul'a geldiğinde nasıl büyük bir coşku ve muhabbetle karşılandığını hatırlattıktan sonra, “*Günler geçti. Refet Paşa müstesna günlerin yadigârı olan müstesna mevkiini muhafaza edemedi. Mebusluk vazifesi ile meşgul olmadı. Menfi bir vaziyette kaldı. Halk nazarında da umumi işlere müspet alaka göstermez, zevk ve sefaya düşkün bir zat mahiyetini kespetti.*”

⁴¹ İsmail Müştak, “*Refet Paşa'nın İstifası*”, **Tanin**, 4 Mayıs 1340/1924, nr. 562.

⁴² Müştak, “*Refet Paşa'nın İstifası*”, nr. 562.

⁴³ Ahmet Emin, “*Refet Paşa'nın İstifası*”, **Vatan**, 2 Mayıs 1340/1924, nr. 382.

tespitini yapmaktadır. Bugün Refet Paşa'nın mebusluktan çekilmesiyle İstanbulluların gözü önüne birkaç sene önceki Refet Paşa'nın geleceğini ifade eden Ahmet Emin, meselenin basit bir istifa olmadığı kanaatindedir. Refet Paşa'nın siyasetten çekilerek eski arkadaşlarını bir araya getirme emelinde başarılı olmasını kalben temenni eden Ahmet Emin, sözlerini şu şekilde devam ettirmektedir⁴⁴: “Çünkü memleket vifak ve ahenge muhtaçtır. Liyakatli evladından hiçbirinin faalane sayından müstağni değildir. Bir takım liyakatsizler ancak dünkü arkadaşların arasını bozmak suretiyle birer tufeyli mevkii temin etmeye muvaffak olmuşlardır. Dün birinci safta bulunan mücadele arkadaşlarının vatanın büyük menfaatlerini kendilerinin küçük infiallerinden daha mühim görmeleri ve birleşmeleri lüzumunu pek çok defalar bu sütunlarda müdafaa ettik. Memleketin cidden buna ihtiyacı vardır. Mustafa Kemal Paşa muazzam bir inkılap ve salah programı yapmaya ve bunun esaslarını akla sığmaz bir süratle fiil haline koymaya kadir bir dimağ sahibidir. İsmet Paşa inkılabın hedeflerini cüretkârane bir surette kavramış, çok meziyetli yeri doldurulmaz bir devlet adamıdır. Fakat bugün yaptığı iş, müspet kuvvetlerini hatta sıhhatini, kendi kuvvetiyle ayakta duramayan bazı entrika erbaini-bittabi safvet-i kalple- himaye gibi menfi bir maksat için ısrar etmek ve yıpratmaktır. Pek ağır olan yük umumun itimadını haiz liyakatli arkadaşlarla taksim edilecek ve mütehassısların yardımından azami istifade yoluna gidilecek olursa bu memlekette yeni bir sistem ve yeni bir idare makinesi kurmak mümkün olur. Bu yola gidilmeyip entrikacılar teşci edilirse politikacılık sahasındaki felaketli tecrübeler bir defa daha tekrar edilmiş olacaktır.”

Ahmet Emin, makalesinin devamında Damat Ferit Hükümeti'nde Nafia Nazırı olarak Milli Mücadele'nin aleyhine çalıştığı tescillenen Dâhiliye Vekili Ahmet Ferit Bey'in bakanlığı ile ilgili ortaya çıkan yolsuzluk ve usulsüzlük iddialarına değinmiş ve bütün bunlara rağmen bakanlık koltuğunda tutulmasına işaret etmiştir.

Ahmet Emin, bir sonraki makalesinde tekrar Refet Paşa'nın istifasına ve demecine temas ederek şu değerlendirmelerde bulunmuştur⁴⁵: “Bugünlerde ortaya bir Refet Paşa meselesi çıktı. Ferit Bey meselesinde olduğu gibi bu meseleye de biz teşrih ettiğimiz nokta-i nazardan baktık. Refet Paşa'nın istifa etmekle doğru hareket edip etmediği ayrı bir meseledir. Paşa'nın diğer fikirleri de münakaşa kabul edebilir. Fakat Milli Mücadele esnasında temeyyüz eden şahsiyetlerden azami istifade hususundaki fikrini mahdut politikacılardan başka tasvip etmeyecek kimse yoktur. Tarih her türlü mahdut insanları en sıkı bir elekten geçirerek en yükseklerle çıkarır. Bu insanlar bir millet için en kıymetli bir sermaye teşkil ederler. Bizim vaziyetimizde bir memleket tarihi bir istifâ' neticesinde temeyyüz eden şahsiyetlerden hiçbirinin

⁴⁴ Emin, “Refet Paşa'nın İstifası”, nr. 382.

⁴⁵ Ahmet Emin, “Mesele Nerededir?”, **Vatan**, 8 Mayıs 1340/1924, nr. 386.

tam faaliyetinden müstağni olamaz. Bu hakikat hiçbir nevi mugalata ile unutturulamaz. Kendi kendimizi aldatmakta hiçbir kârlı cihet yoktur. Bu şahsiyetler arasında kısmen eşhas-ı salise tarafından entrikalar yapılmış ve araları bozulmuştur, kısmen de arada düne ait fikri ihtilafları vardır. Fakat bugün artık menfi devirden müspet devre geçmiş bulunuyoruz. Memleketin maddi noksanlarını itmam için açılacak mücadeleye hiçbir esaslı fikri ihtilafları karışamaz. Zararlı işbirar ve infiallerin samimi surette bertaraf edilmesinden müstefid olacak memlekettir. Yapılacak iş herkese büyük şeref hisseleri ifraz edecek kadar vasideir.”

Refet Paşa'nın istifası ve demeci üzerinde en fazla duran Mehmet Asım (Us) olmuştur. Mehmet Asım, kaleme aldığı iki ayrı makalede bu istifayı ve demeci farklı açılardan değerlendirmiştir. Mehmet Asım, bu makalelerinin ilkinde Refet Paşa'nın verdiği demeciyle “*Ferit Bey Meselesi*”ni hallettiğini ancak ortaya bir “*Refet Paşa Meselesi*” çıkardığını belirtir⁴⁶. Ona göre, Refet Paşa'nın demeci, “*Ferit Bey Meselesi*”ni halletmiş ve açıklığa kavuşturmuştur. Fakat kendi meselesini yeterli derecede izah edememiştir. Mustafa Kemal Paşa ile eski arkadaşlarının arasında ayrılık çıkartanların kimler olduğu, eski arkadaşları iş başına getirmekten tam olarak ne kastedildiği, istifadan sonra nasıl ve ne şekilde çalışacağı demecinde tam olarak açıklanmamıştır. Mehmet Asım, Refet Paşa'nın demecinin bu noktalarındaki muğlaklığa işaret ettikten sonra Paşa'nın siyasi hedefinin “*muayyen işlerle muayyen fikirleri yürütebilmek için sayılı kimseleri de iş başına geçirmek*” olduğunu belirtmektedir ve bu ayrılığın “*siyasi muhasebe*”nin değil “*umumi ve samimi*” bir birlik faaliyetinin başlangıcı olmasını temenni etmektedir⁴⁷.

Mehmet Asım, ikinci makalesinde Refet Paşa'nın istifasından sonra ne yapacağına odaklanmakta ve Paşa'ya bazı tavsiyelerde bulunmaktadır⁴⁸. Mehmet Asım, Refet Paşa'nın mebusluktan istifa ettikten sonra sadece asker sıfatını taşıyan bir insan olarak hassas bir konumda bulunduğu dikkat çekmektedir. Bu tarihten sonra siyasi girişimlerde bulunmasının kötü yorumlanacağını, askeri düzen açısından bazı sakıncalar doğuracağını Refet Paşa'ya hatırlatan Mehmet Asım, Paşa'nın demecinden sonra bir daha gazetecilere demec vermemesini, içinde bulunduğu konumun hassasiyetini idrak etmiş olmaya yormaktadır. Refet Paşa'yı askerlik sıfatıyla telif edilemeyecek bir duruma düşmemesi konusunda uyarılmaktadır. Mevcut durumu bu şekilde okuyan Mehmet Asım, Refet Paşa'nın bundan sonra eski arkadaşları arasında resmi vaziyetlerin müsaadesi dâhilinde yeniden samimi münasebetler kurmaya çalışabileceğini, bunda başarılı olduğu takdirde memleket hesabına kazanç elde edilmiş olacağı

⁴⁶ Mehmet Asım, “*Meseleden Meseleye*”, **Vakit**, 2 Mayıs 1340/1924, nr. 2281.

⁴⁷ Asım, “*Meseleden Meseleye*”, nr. 2281.

⁴⁸ Mehmet Asım, “*Refet Paşa Ne Yapacak?*”, **Vakit**, 4 Mayıs 1340/1924, nr. 2283.

kanaatindedir. Bu yöntemin dışında, iktidarda bir kabine varken ve Meclis uzun bir süre için tatile girmişken hususi mesai sarf ederek yeni bir kabine oluşturma çabasına girmesinin “muvaaffakiyeti şüpheli” ve “tehlikeli” olabileceğini düşünmektedir.

Refet Paşa'nın demecini, “ihtilale hizmet etmiş olan bazı erkânın kalplerindeki yaranın” ortaya çıkması açısından faydalı bulan Mehmet Asım, siyasi ve idari hukuk kuralları açısından bu yaranın ihmal edilebileceğini ancak “hayat dersleri” açısından böyle olmadığına işaret etmektedir⁴⁹: “Bahusus hayatı daimi inkılaplar içinde gelip geçen milletlerin bilmesi lazım gelen dersler vardır. Son on beş yirmi senelik tarihimiz bize kâfi derecede gösterdiği bu derslerden istifade etmiş isek, bu tarzda kanayan yaraları mümkün olduğu kadar sarmak ve tedavi etmek zaruretini hissetmeliyiz. Nasıl sarmalı ve ne suretle tedavi etmeli? Bunu takdir etmek, öyle zannediyoruz ki bin türlü ihtilal fırtınalarından geçirerek mümkünü kurtarmış olan rehberler için müşkil bir iş olmasa gerektir.”

Görüldüğü üzere Mehmet Asım, ihtilal arkadaşları arasındaki “kanayan yaraları sarmak ve tedavi etmek” vazifesini “rehberler” den beklemektedir.

Refet Paşa'nın istifası ve demeci üzerine yazılmış ve burada ele alacağımız son makale Vakit gazetesinde imzasız olarak yayımlanmıştır⁵⁰. Yazara göre, Refet Paşa'nın siyasi hedefi, mücerret sahada ele alındığında “fesar”, “fitne”, “menfaat” silahını kırmaktır. Paşa'nın bu silahı kırmak için ilk hamlesi “iktidar erbabi”nı birbirine düşürenleri aradan atarak bunları birbirine bağlamak ve memleket yolunda bir ve birlikte yürütmektir. Bu siyaset sayesinde “memleket için büyük bir acı teşkil eden fenalıklar” ortadan kalkacaktır. Yazar, Refet Paşa'nın “bugünü dün gibi muzaffer, yarını dün kadar mesut kılabilmek için beş arkadaşını iş başında görmeyi” hedeflediğini, idaredeki fenalıkları ortadan kaldırmak için Rauf Bey, Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa gibi isimleri “amil ve nafiz” birer makama getirmek istediğini ifade etmektedir⁵¹.

Bütün bu tartışmalara genel olarak bakıldığında dikkati çeken husus, beş ay sonra resmiyet kazanacak olan TPCF'nin kurucu isimlerinin bu sıralarda birlikte anılmış olmasıdır.

Sonraki günlerde basının Refet Paşa'nın demecine gösterdiği ilgi azalmış ancak Refet Paşa'ya dönük yıpratma amaçlı haberler basında yer almaya devam etmiştir. Refet Paşa'nın “köşklerinin, çiftliklerinin olduğu⁵²”, “Çatalca taraflarında bir çiftlik için on beş yirmi bin lira harcadığı⁵³”, Paşa'nın servetinin kaynağının “Demirci Efe'den kalan altınlar⁵⁴” olduğu

⁴⁹ Asım, “Refet Paşa Ne Yapacak?”, nr. 2283.

⁵⁰ “Beyanatın Tahlili”, **Vakit**, 3 Mayıs 1340/1924, nr. 2282.

⁵¹ “Beyanatın Tahlili”, nr. 2282.

⁵² **Müstakil**, 18 Mayıs 1340/1924, nr. 88.

⁵³ **İleri**, 10 Mayıs 1340/1924, nr. 2235; **Tevhid-i Efkâr**, 10 Mayıs 1924, nr. 4061-1033.

⁵⁴ **Cumhuriyet**, 19 Mayıs 1340/1924, nr. 13. s. 4.

şeklinde haberler yapılmıştır. Refet Paşa'nın şahsi servetiyle ilgili haberler taşra basınına kadar sirayet etmiştir⁵⁵.

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın çağrısıyla TBMM, Musul Meselesi nedeniyle acilen toplantıya çağırılmıştır⁵⁶. Refet Paşa, Rauf Bey'in ricası üzerine istifasını geri alarak Meclis toplantılarına katılmıştır⁵⁷. Refet Paşa'nın demecinin tekrar basının gündemine gelmesi, Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşa'nın askeri müfettişlikten istifalarını vermeleri ile olmuştur. Vakit gazetesinde, Refet Paşa'nın demecinden aktarmalar yapılarak Kâzım Karabekir ile Ali Fuat Paşa'nın istifaları ile Refet Paşa'nın demeci arasında bir bağ olup olmadığı irdelenmiştir⁵⁸. Diğer taraftan Meclis'in 8 Kasım 1924 tarihli oturumunda Yunus Nadi'nin, Rauf Bey'in Cumhuriyet'in ilanından sonra söylediği sözlere ve Refet Paşa'nın demecine atıf yaparak Türk milletinin fikirlerinin karmakarışık edildiğini dile getirmesi üzerine Refet Paşa kürsüden kendini savunmak zorunda kalmıştır⁵⁹. Sözlerine “*saltanatçı*” olmadığını ve ilk günden itibaren bunu açıkça ifade eden biri olduğunu ifade ederek başlayan Refet Paşa'ya, Cebelibereket Mebusu İhsan Bey, “*Çin Cumhuriyeti gibi generallerden mürekkep bir Cumhuriyet yapmak istediniz*” diyerek tartışmalara neden olan demecini gündeme getirmiştir⁶⁰. Bunun üzerine Refet Paşa, bahsi edilen demecinden sonra basında çok şeyler yazıldığını, generaller hükümeti kurmakla, çetecilik yapmakla, Demirci Efe gibi dağa çıkmakla itham edildiğini hatırlatarak bütün bu iddialara reddetmiştir. Vekillikten istifa ettikten sonra asker sıfatıyla gazeteye demeç vermeyi doğru bulmadığını sözlerine eklemiştir.

Refet Paşa'nın konuşması sık sık kesilmiş “*Halifeci misiniz, Cumhuriyetçi misiniz? İnhisarçı mısınız?*” gibi sorular yöneltilmiştir. Refet Paşa, bu sorulara karşılık olarak “*İnhisarçı da değilim, halifeci değilim, padişahçı değilim*” şeklinde cevap vermiştir. Kılıç Ali Bey'in “*Saltanatçılıkla beraber inhisarcılık*” diyerek söze karışması üzerine Refet Paşa şunları söylemiştir⁶¹: “*Zorla dedirtekseniz o başka? Bir insana kırk kere deli deseler, delirir gider, siz de bana zorla dedirtmek mi istiyorsunuz. Efendiler! Eğer Bakkal Ahmet Ağa ben saltanatçı değilim derse Allah razı olsun deriz. Ben Bakkal Ahmet Ağa değilim, ben bir mebusum, siz illa bana saltanatçı diyorsunuz, değilim be efendim; bu fikir lehimizde değil aleyhimizdedir. Bana*

⁵⁵ Mersin'de çıkan Doğru Öz gazetesinde yer alan “*Hesap Zamanı*” başlıklı bir makalede, Refet Paşa'dan ulusal basında gündeme gelen şahsi servetinin hesabı sorulmaktadır. Maalesef, Doğru Öz'ün bu nüshasına ulaşamadık. Fakat makalenin metni ulusal basına yansımıştır. Bkz. **Cumhuriyet**, 19 Mayıs 1340/1924, nr. 13; **Müstakil**, 18 Mayıs 1340/1924, nr. 88.

⁵⁶ Yeşil, **Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi**, s. 213.

⁵⁷ Ateş, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, s. 108.

⁵⁸ **Vakit**, 31 Ekim 1340/1924, nr. 2457.

⁵⁹ **TBMMZC**, İ. 4, I, (8 Kasım 1340/1924) s. 131.

⁶⁰ **TBMMZC**, İ. 4, I, 1, s. 132.

⁶¹ **TBMMZC**, İ. 4, I, s. 134.

mutlaka saltanatçısın demek, Cumhuriyet fikrine muzırdır. Binaenaleyh kaldı mı efendiler bir şüpheniz? Cumhuriyetçiyim, keskin bir Cumhuriyetçiyim. İlk gününden son gününe kadar cumhuriyetçiyim.”

Meclis'teki karşılıklı bu atışmalardan bir gün sonra Refet Paşa, Halk Fırkası'ndan istifa etmiştir⁶². Kısa bir süre sonra ise Refet Paşa, resmen kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na katılmış ancak ilginçtir Parti'nin yönetim kurulunda yer almamıştır⁶³. Parti programının açıklanmasından sonra basına yaptığı bir açıklamada hükümet merkezinin, gerek İstanbul'un gerekse memleketin menfaati gereği İstanbul'a taşınması gerektiğini dile getiren Refet Paşa, bu sözleriyle tepki çekmiştir⁶⁴. TPCF'nin parti programında yer verilmeyen bu konuyla ilgili görüş beyan etmesinden dolayı Mehmet Asım, Refet Paşa'nın TPCF içindeki rolünü şu şekilde değerlendirmiştir⁶⁵: “Şüphe yok ki Refet Paşa, “*Terakkiperver Cumhuriyet*” firkasının teşkiline şahsı itibariyle birinci derecede değilse mutlak ikinci derecede amil olmuştur. Bu nokta-i nazardan firkanın teşkili bir şeref davet ederse, Refet Paşa bunu herkesten evvel kendi üzerine alabilir. Fakat diğer taraftan Terakkiperver Cumhuriyet firkasının eğer bir gün Cumhuriyet Halk fırkası gibi ikiye ayrıldığını görürsek yine bunun amili- öyle tahmin edilir ki- bizzat Refet Paşa olacaktır. Bu takdirde yeni fırkayı toplamak şerefini alan Paşa, onu dağıtmak şerefini de başkasına vermeyecek demektir. Filhakika Refet Paşa vaktiyle (*Akşam*) gazetesine verdiği mülakat ile Halk Fırkası'nda iftirak hadisesini ihzar etmiş idi. Şimdi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası teşkil ettikten sonra İstanbul'a gelir gelmez gazete muhabirlerine verdiği bir mülakat ile de yeni firkanın başlıca erkân-ı müessisi arasında bazı mühim meselelerde ehemmiyetli fikir ihtilafları olduğunu ihsas etmiştir.”

Görüldüğü üzere Mehmet Asım, TPCF'nin ortaya çıkmasında Refet Paşa'nın verdiği demeciyle çok önemli bir rol üstlendiğine işaret etmektedir. Bu tarihten sonraki süreç hem Refet Paşa için hem de TPCF için ayrı bir öneme sahip olmakla birlikte konumuzun dışında kalmaktadır.

⁶² **Vakit**, 10 Teşrin-i Sani 1924, nr. 2467.

⁶³ Yeşil, **Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi**, s. 190.

⁶⁴ **Vakit**, 21 Teşrin-i Sani 1340/1924, nr. 2478

⁶⁵ Mehmet Asım, “*Refet Paşa'nın Bir Sözü*”, **Vakit**, 22 Teşrin-i Sani 1340/1924, nr. 2479.

SONUÇ

Refet Paşa'nın gazete sayfaları arasında unutulmuş ve ilk defa bu çalışmada tam metnini verdiğimiz demeci, tarihî ve siyasî açıdan önemlidir. Tarihi açıdan önemlidir çünkü Refet Paşa'nın Milli Mücadele ile ilgili verdiği bilgileri içermesi nedeniyle kaynak niteliğindedir. Ayrıca bu bilgiler, Refet Paşa gibi Milli Mücadele'nin öncü kadrosu arasında yer almış tarihî bir şahsiyetten “nadir bilgiler” olması açısından kıymetlidir. Siyasî açıdan önemlidir çünkü tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk defa bu demeçte, Mustafa Kemal Paşa ile silah arkadaşları arasındaki bağların Milli Mücadele'nin başlarındaki kadar sağlam ve samimi olmadığı yönündeki söylentiler, kamuoyu önünde Refet Paşa tarafından dillendirilmiş ve tasdik edilmiştir.

Refet Paşa'nın mevcut idari durumdan memnuniyetsizliğini dile getirmesi ve eski arkadaşlarını iktidar mevkiinde görmek arzusunda olduğunu açıkça ifade etmesi siyasî duruşu ve tavrı açısından önemlidir. Bu çalışma, Refet Paşa'nın bu demecinin TPCF'nin ortaya çıkmasında bugüne kadar yeterince fark edilmeyen çok önemli bir yere sahip olduğu ortaya çıkarmakla beraber TPCF'nin kuruluşu açısından sonun başlangıcı olduğunu savunmaktadır. Refet Paşa'nın siyasî arzusunun iktidar cephesinde tasvip görmemesi, Milli Mücadele'nin öncü kadrosuna TPCF çatısı altında toplanmak dışında bir seçenek bırakmamıştır. Son olarak bu demecin, siyasî açıdan önemine şu da ilave edilmelidir ki; Refet Paşa'nın demeci, Dahiliye Vekili Ferit Bey'in istifasında önemli bir etken olmuştur.

Refet Paşa'nın demecinin ne kadar önemli olduğunun en açık göstergesi kamuoyundaki yankısı olsa gerekir. Çalışmada detaylı olarak incelendiği üzere Refet Paşa'nın demecinin lehinde ve aleyhinde çok sayıda makale kaleme alınmıştır. Bu makalelerde, Refet Paşa'nın demeci farklı açılardan irdelenmiştir. Gerek iktidar-muhalefet ilişkilerini anlamak açısından gerekse dönemin yazarlarının olaylara bakış açısını ve tutumunu tespit edebilmek bakımından yapılan bu değerlendirmeler önemlidir. “*Susmanın söylemekten daha müşkil*” hale geldiğini düşünerek verdiği bu demecin, Refet Paşa'nın hayatının en zor ve ıstıraplı siyasî günlerine başlangıç teşkil ettiğini söyleyebilir.

KAYNAKÇA

1- Resmi Yayınlar

TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi)

2- Süreli Yayınlar

Cumhuriyet

Hâkimiyet-i Milliye

İleri

Müstakil

Tanin

Tevhid-i Efkâr

Vakit

Vatan

3- İnceleme Eserleri ve Anılar

KAYA, Halit, **Refet Bele. Askeri ve Siyasi Hayatı (1881-1963)**, Bengi Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2010.

TEVETOĞLU, Fethi, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Ankara 1971

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)**, Arba Yay., 2. Baskı, İstanbul 1995.

TUNÇAY, Mete, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005.

UYAR, Hakkı, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayınları, İstanbul 2012.

YEŞİL, Ahmet, **Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi**, Cedit Neşriyat, Ankara 2002.

YURTSEVER ATEŞ, Nevin, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Sarmal Yayınevi, I. Baskı, İstanbul 1994.

ZÜRCHER, Erik Jan, **Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)** Çev. Gül Çağalı Güven, İletişim Yay., 5. Baskı İstanbul 2016.

ATATÜRK, Kemal, **Nutuk (1919-1927)**, Haz. Zeynep Korkmaz, ATAM, Ankara 2002.

CEBESOY, Ali Fuat, **Siyasi Hatıralar**, Yay. Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, II, Temel Yayınları, İstanbul 2002.

YALMAN, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, Yay. Haz: Erol Şadi Erdiñç, II, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1997.

4- Makaleler ve Tezler

CİHANGİROĞLU, Aslı, “Refet Bele (1881-1963)”, **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi** (Mayıs 2009), s. 44-48.

KAYA, Halit, “Milli Mücadele ve Refet (Bele) Paşa”, **KHO Bilim Dergisi**, S. 2 (2013), s. 22-59.

ÖZDEMİR, Mehmet, **Refet Bele**, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü(Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara 1992.

SEZGİN- ŞAYLAN, Ömür-Gencay, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, **CDTA**, VIII, İstanbul 1983, s. 2043-2051.

YEŞİL, Ahmet, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Siyasi Kimliği”, **Türkler**, XVI, (Ankara 2002) s. 546-551.

YÜCEER, Saim, “Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, **Türkler**, XVI, (Ankara 2002) s. 534-546.

ZÜRCHER, Erik Jan, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakârlık”, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Muhafazakârlık**, V, İstanbul 2006. s. 40-54.

Ek-1: Refet Paşa'nın Ali Naci (Karacan)'a Verdiği ve 2 Mayıs 1924'de Akşam Gazetesi'nde Yayımlanan Demeci

Gazetelerin Ferit Bey hakkında yazdıkları birçok şeyler arasında Samsun'da 3. Kolordu Kumandanı sıfatıyla bulunduğum sıralarda bana yazdığı bir telgrafın da mevzubahis edildiğini gördüm. Bu, birkaç günden beri devam edip gidiyor. Gazetenizin ve İleri gazetesinin iki gün evvelki başmakaleleri de başka başka tarzlarda, bu meseleyi beni daha ziyade alakadar edecek surette mevzubahis ettiler. Diğer taraftan buna ait olmak üzere Ferit Bey'den de hususi bir telgraf aldım. Bunların hepsine rağmen yevmi siyasetten hariç olmak, kalmak, bu meseleye hiçbir suretle karışmamak istiyordum. Gazetelerin muhtelif müracaatlarına muhatap olmak imkânını ortadan kaldırmak yegane yapılacak şeydi. Fakat neşriyatın arkası kesilmedi ve ilelebet gazete muhabirleriyle temas etmemeyi temin etmek bittabi mümkün değildir. Bana yazılan telgraf hakkında iki metin neşrolundu. Efkâr, daha karıştı. Dün akşam bana tesadüf eden “İkdam” gazetesi muhabiri, bugün, gazetesinde bazı şeyler neşretti. Ferit Bey için : “*O yapıştığı yerden kolay kolay çıkmaz*” dediğimi bana atfen yazdı. Günün dedikodusundan kaçtığıma nazaran böyle bir cümle sarf etmediğimi söylemeyi bile zait görüyorum. Bu vaziyet karşısında, susmak söylemekten daha müşkil oldu. Azmime, kararına rağmen günün siyasetine, dedikodusuna karışmamak imkânını bulamadım. Düşündüm ve karar verdim. Vaziyeti etraflıca teşrih etmek için biraz uzunca söyleyeceğim.

Evvela Ferit Bey'in telgrafından ve sonra da “Akşam” ve “İleri”nin zikrettiğim başmakalelerinden bahsedeceğim: Ferit Bey'in bana yazdığı telgraf metni olarak “Tanin” de ve “Vatan” da bir sureti neşrolundu. Bunlardan “Vatan” da neşrolunan suret tamamen aslına mutabıktır. “Tanin” de neşrolunan suretteki daha ağır kelime ve cümleleri havi telgraf doğru değildir ve Ferit Bey'den ne resmi, ne hususi bir surette bu cümleleri havi bir telgraf bana yazılmamıştır. “Vatan”daki metin İstanbul'da Sadaret telgrafhanesinden Samsun'a yazılmış ve oradan bana telefonla tebliğ olunmuştur. Aynı zamanda telgrafname sureti Samsun'dan Trabzon tarikiyle o zaman Erzurum'da bulunan arkadaşlara da telgrafla bildirilmekte idi. Resmen yazılan bu telgrafın bittabi 3. Kolordu dosyalarında sureti bulunduğu gibi, o zaman Samsun'da bulunan ve telefonla bana telgrafın tebliğine tavassut eden Mutasarrıf Hamit Bey'in nezdinde, Trabzon Kumandanlığında, Erzurum'da suretleri veyahut hülasaları bittabi mevcuttur.

Evveleminde gazetelerdeki neşriyatın membaini anlayamamıştım. Ferit Bey'den bu defa aldığım hususi telgrafta “*Trabzon'da bulunan Hamit Bey'in bu meseleyi meydana attığı*”

bildiriliyor. Rüştü Paşa da sabıkan Trabzon vali ve kumandanı bulunduğu için malumatını oradaki zaman-ı memuriyetine istinat ettiriyor. Yalnız Rüştü Paşa'nın gazetelere verdiği metin aslının tamamen aynı olmadığı için bunun ancak o zaman Trabzon telgrafhanesince kendisine verilen veya hafızasında kalan bir hülasa olduğuna hükmetmek lazım gelmektedir. Ferit Bey'in Anadolu ajansı ile neşredilen tezkibinde, aramızdaki bazı hususi muhaveratın su-i tefsir ve tevil edilmiş olması lazım geldiğini söylediğini gazetelerde gördüm. Ferit Bey'in bu tarz beyanı metnin “*Vatan*” da neşrinden evvel idi. O zaman gazetelerde Ferit Bey'e atfen ağır cümleler mevzu bahis olmakta idi. Böyle bir şeyi yazmadığından emin olan Ferit Bey ise herhangi bir muhaberenin tevil edilmiş olduğunu zannederek bunu söylemiş olsa gerektir. Yoksa neşrolunan metin heyet-i vükela namına yapılan bir tebliğdir. Bu noktaya gelince daha eski zamana ait bazı izahatta bulunmak zarureti hasıl oluyor.

Harb-i Umumi'yi takip eden mütareke günlerinde ben İstanbul'da umum jandarma kumandanı idim. Müstevlilerin maksadının ne olduğunu ve o zamanki Babıali hükümetlerinin bizi nereye götürmekte olduklarını kolaylıkla anladım. Asayiş ihlal edecek herhangi bir vakıanın zuhuru memleketi işgal etmek için müstevlilere bir sebep teşkil etmeye kâfi idi. Fakat memleketi işgal ve taksim fikirleri sarahatle görülüyordu. Bir taraftan hemen kâmil mahvolan jandarmayı yeniden teşkile çalışıyordum, diğer tarafından yeni ve büyük bir mukavemetin esaslarını hazırlamak için muhtelif çarelere başvuruyordum. Bu suretle İstanbul'da yekdiğeriyle doğrudan doğruya teması olmayan ve fakat birbirinden az çok haberdar olan muhtelif teşekküller için çalıştım. Gariptir ki, bugün birbirleriyle kavga eden Ferit ve Hamit Beylerden her biri bu muhtelif teşekküllerden birine mensup idiler. Binaenaleyh, kendilerine karşı birçok hatalarım olan ve yekdiğeri hareketinden pek çok malumattar bulunan bu zevatın münakaşalarında söz söylemek gibi bir vazife karşısında bulunuyorum. Bunun için düşündüklerimi ve kanaatimi olduğu gibi izah etmek bir kat daha zaruri oluyor. Bu meyanda Reis-i Cumhur Gazi Paşa Hazretleri'nden de kemal-i hürmetle bahsedeceğim. Müsaadelerine müracaat etmeden kendilerinden bahsedişimi mazur görmelerini rica ederim. Bana bu cüreti veren vaziyetin zaruretidir.

Gazi Paşa hazretleriyle Anadolu'ya geçmek ve orada bir mukavemet tesis etmek kararını vermiştik. Bunun suret-i tatbikini düşünüyorduk. O günlerde Ferit Paşa ve Mehmet Ali Bey, Gazi Paşa hazretlerine bütün bütün başka bir fikirle Anadolu'daki müfettişliği teklif ettiler. 1335 senesi Mayıs'ının 15. Günü Yunanlılar İzmir'i işgal etmişler, vazifesi hakkında son talimatı almak üzere o gün Babıali'ye giden Mustafa Kemal Paşa, İzmir'in işgalinden haberdar olmuş, davetleri üzerine o gün akşamüzeri Harbiye Nezareti'ne kendilerine mülaki oldum. Teklifleri üzerine ben de Sivas'taki kolordunun kumandasını deruhte ederek ertesi günü hareket

kararını verdik. Ve Damat Ferit Kabinesi o sırada vaziyeti müşkülleşen Adana valiliğine Ferit Bey'in tayinini düşünüyordu. Ferit Bey, İstanbul'da kalarak siyaseten çalışmak veya Adana'ya gitmek şıklarında müteredditti. Adana'ya gitmesinin muvafık olacağını söyledim. Ben Sivas'ta kolordu kumandanı bulunacak idim, o da Adana'da vali olacaktı ve beraber çalışacaktık. Hareket edeceğimiz gün Sabık Sivas Mebusu Vasıf Bey, teşyii etmek üzere gelmiş idi. O zaman Vasıf Bey İstanbul'da evvelce mevzubahis ettiğim muhtelif teşekküllerden birinin yine yukarıda ismi geçen Hamit Bey ve Bahaeddin Sait Beyle beraber esasını teşkil ediyordu. Ve Vasıf Bey'e Ferit Bey'in Adana valiliğini kabul ettiğini anlattım ve Ferit Bey ile aramızda hususi kuryelerle Sivas ve Adana arasında vaki olacak haberleşmelerde bir yanlışlığa ve casusluğa meydan kalmamak için "Yıldırım" ve "Demirlenin" kelimelerini mütekabilen parola makamında kullanılacağını söyledim ve bunu Ferit Bey'e tebliğ etmesini Vasıf Bey'den rica ettim. Binaenaleyh Ferit Bey, telgraf suretinin neşrinden evvel vukubulan beyanatında, paroladan bahis etmekle zannedersenem bunu ima etmek istemiştir. Dediğim gibi biz Anadolu'ya hareket ettiğimiz zaman Ferit Bey Adana'ya gelmek üzere İstanbul'da bırakılmıştı. Fakat bir az evvel de bahsettiğim veçhile Ferit Bey Anadolu'ya gelmek veya İstanbul'da kalıp siyaseten çalışmak hususlarında mütereddit idi. Biz gittikten sonra İstanbul'da kalmak ve çalışmak cihetini tercih etmiş olacak ki Adana'ya gelmedi. Biz az sonra Ferit Bey'in İstanbul'da Damat Ferit'in Nafia vekâletini kabul ettiğini öğrendik. Bu beni mütehayyir etmedi. Çünkü alelade bir içtihat meselesi telakki ettim. Zaten ne olacağını kimse bilmiyor, ne yapılacağı hakkında muayyen kararları, fikirleri, olanlarda birkaç kişiye inhisar ediyordu. Malum olduğu üzere o vakit muhtelif fikirler ve muhakemeler vardır. Anlaşmalar, dikleşmeler, siyaset-i aliye takibi suretiyle felaket-i milliyeyi tashihe çalışmalar, Avrupa, Amerika mandaları ileriye sürülüyordu. Fakat bu fikirleri takip edenler, memleketin fenalığı için değil, ancak başka çıkar yok göremediklerinden bu yolları düşünmüşlerdi. Bunların haricinde kalan ve bizim tuttuğumuz yolu tutan birkaç kişi için o zaman kullanılan en hafif tabirler ise hırs ve ikbal düşkünlüğü, maceraperestlik, sergüzcülük idi. Hayatımda daima munsif olmak istedim ve yine kemal-i insaf ile söylüyorum ki Ferit Bey'in Adana'ya gelmekten sarfinazar ederek Damat Ferit Kabinesi'ne girmesinde hiçbir sû-i niyet görmedim ve görmeyeceğim. Ferit Bey'i iktidar mevkiî cezbetmiş olabilir. Fakat bu başka, sû-i niyet büsbütün başkadır. Yalnız bitaraf olmak için şunu da ilave etmek mecburiyetindeyim ki Ferit Bey'in Damat Ferit kabinesine duhulünü biz iş olduktan sonra haber aldık.

Gazi Paşa ile Samsun'a çıktık. Samsun'da İngiliz kuvvetleri vardı. Ve bizim Samsun'daki askeri vaziyetimiz çok fena bir halde bulunuyordu. Bu vaziyeti tashih etmek üzere ben Samsun'da kalmak mecburiyetinde idim. Fakat bu andan itibaren bizim alemdarımız olan

Mustafa Kemal Paşa'nın her türlü tehlikeden masun kalması için derhal dâhile hareketleri lazımdı, bunu rica ettim. Kabul buyurdular. Pek az sonra Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Anadolu'da ne yapacaklarını İngilizler ve İstanbul'daki hükümet anladı. Gazi Paşa'yı İstanbul'a davet ettiler. Bittabi gitmedi. Samsun'a çıktığımızdan tahminen yirmi gün sonra Amasya'da karanlık bir odada, başımızda Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, Ankara'dan gelen Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey ile ne yapacağımızı konuştuk ve karar verdik. Kâzım Karabekir Paşa ile şifreli muhaberelele tevhid-i amal edilmişti. O gece beş kişinin birleşen fikir ve kararları bir protokol halinde imza edildi. Ertesi gün herkes işinin başına gitmişti. Gazi Paşa Erzurum'a gitmiş, orada kongreyi toplamaya çalışıyordu. Temmuz'un dördüncü günü, Vahdettin'in ya cülus veyahut veladet günü idi, Samsun'daki İngiliz askerlerine ilaveten Batum'dan naklolunan yeni bir İngiliz taburunun Samsun'a çıkarıldığını haber aldım. Zaten buna dair evvelce bazı malumatlar elde ediyordum. İngilizler Samsun'dan Fransızlar Adana'dan ilerleyerek Sivas'ta birleşecekler ve yerleşecekler, Anadolu'yu ikiye ayıracaklar, birazda bizim hatamız yüzünden vaktinden evvel haberdar oldukları yeni mukavemet fikirlerini imha edeceklerdi. Samsun'da mutasarrıf şimdi Samsun'da bulunan Hamit Bey, fırka kumandan vekili, şimdi Fatih Ahz-ı Asker Kalemi Reisi bulunan Miralay İsmail Hakkı Bey idi. Derhal Samsun'u tahliye etmelerini, aksi halde şehrin asayişinden hiçbir mesuliyet deruhte etmemek üzere hükümet-i askeriyenin Samsun'u terk edeceğini, ileriye yürümek veyahut yeni asker ihraç etmek teşebbüsünde buldukları takdirde silahla mukavemet edileceğini, kolordu kumandanı sıfatıyla benim namıma bir ultiatom şeklinde İngiliz kumandanına tebliğ etmelerini Samsun'da mutasarrıfa ve kumandana bildirdim. Adem-i mukavemet hakkında Ferit Bey'in bana yazdığı telgrafi bugün tahtie ettiği bildirilen Hamit Bey, tamamen bitaraf olmak için söylemek mecburiyetindeyim ki, ultiatomu İngilizlere tebliğde tereddüt etti. Kumandan İsmail Hakkı Bey ise vazifesini yaptı. İngilizler mutavaat etmediler. Kumandan İsmail Hakkı Bey aldığı emir mucibince yaveri ve bir avuç adamla Samsun'un beş kilometre cenubundaki tepeye çekildi. O vakit ben de yaverim ve emirber neferimle gittim. Vaziyetimiz çok müşkül idi. Ve müşkülâtı izah etmenin şimdi bile zamanı geldiğine kani değilim. Yalnız İsmail Hakkı Bey'in ismini ve orada hazır bulunan birkaç zabitle birkaç neferin hatıralarını hürmetle yâd edeceğim. İngilizler inat etti. Biz inat ettik. İstanbul hükümeti işe karıştı, o da inat etti, fakat nihayet bizim inadımız galip geldi. İngilizler yeni asker ihracından sarf-ı nazar ettiler. Yeni çıkardıkları kıtayı Samsun'da evvelden mevcut olan İngiliz kıtasını değiştirmek için getirdiklerini söylediler ve eski kıtayı alıp gittiler. 15 Mayıs 335'te İzmir'de oynanan büyük facianın ikinci perdesi Samsun'da oynanmak istenilmişti. Bu felaketi görmekten Türk milleti masun kaldı. Bu bapta aldığımız mütemmim malumat ihraç hareketinin Vahdettin vezirinin muvafakatiyle olduğunu

bize gösterdi. Bu esnada İngiliz askeri Samsun'da ve ben de Samsun'un beş kilometre cenubunda bulunduğum sırada, heyet-i vükela namına beni Samsun telgraf hanesine çağırıldılar. Tabii İngilizlerin eline kendi ayaklarımla gidecek değildim. Telgraf hattından istifade ederek Samsun ile telefon ile muhabere ediyordum. Bu kadar gürültüyü mucip olan telgraf işte o sırada makine başına gelen Ferit Bey tarafından telgrafla Samsun'a yazılmış, Samsun'da bulunan mutasarrıf Hamit Bey tarafından da telefonla bana tebliğ olunmuş, aynı zamanda Trabzon tarikiyle de her tarafa yapılmıştı. Rüştü Paşa da bu suretle meseleyi öğrenmiştir. Meseleyi teknil bitarafılığımla hülasa ettim. Bu baptaki hükmü de teknil bitarafılığımla vereceğim. Ferit Bey Adana'ya gelecek iken İstanbul'da kalmış ve Damat Ferit kabinesine girmiştir. Ferit Bey'in heyet-i vükelanın kararını resmen bana tebliğ etmiştir. Harbiye Nazırı dururken Ferit Bey'in bunu tebliğ etmesi aramızdaki münasebet sebebiyle daha itimadbahş olacağını zannettikleri içindir. Benim kanaatime nazaran Ferit Bey bu telgrafında tamamen samimidir. Memleketin selametini orada görmüş ve aksinin mucib-i felaket olacağını zannetmiştir.

Şimdi bu münasebetle bir az daha hususi bir tarzda bana taalluk edecek şekilde yazılan başmakalelerden bahsedeceğim. Gazetenizin başmakalesinde eski vesikalardan bahsolunması doğru olmadığı ve bu tarzdaki yazılarla birçok büyüklerimizin yanlış hareketlerinin ortaya atılacağı ileri sürülüyor. Kendimi bu büyük zevat meyanında görmediğim ve şahsımı hiçbir suretle alakadar etmediği için bu fikri takdir ettiğimi söylemekte bir mahzur görmemekteyim. Memleketin hakikaten yalnız birinci derecede kıymetli değil, hatta az çok kıymetli olan insanlara pek ziyade ihtiyacı varken bugün ve yarını unutup bugün ve yarınla alakadar olmadıkça dünle uğraşmakta ne menfaat var? Başmakalenizde söylendiği vechile yalnız Ankara veya yalnız İstanbul'da değil, memleketin her bucağında, kim bilir ne kadar hatıralar, ne kadar vesikalar vardır. Fakat yine başmakalenin bir yerinde benim veya başka birinin böyle bir vesikası varsa bunu vaktiyle meydana çıkarmaması affedilmez bir şey olduğu yazılı. Bu çok kuvvetli bir karar. Ben Ferit Bey hakkında bu telgraf üzerine bugüne kadar hiçbir hüküm vermeyi düşünmedim ve bugün bunun hesabını soran yine ben değilim. Binaenaleyh, bugüne kadar bu hesabı niçin sormadığım belki mevzubahis edilebilir. Fakat evveleminde muhakemede daima munsıf olmak istedim. İkincisi ve en mühimi, memleketin geçirdiği çok elemli beş uzun sene her gün bir “*dün*” ün ferdası idi. Binaenaleyh, her gün o güne ve yarına muzır olmadıkça düne ait hesapların suali, günü değildi. Ne kadar çok büyük hataların amilleri olan çok sevdiğim arkadaşlarım var ki büyük ve mukaddes maksat uğrunda büyük büyük işler görerek düne ait hatalarını çoktan unutturmuşlardır. Benim nazarımda tarihte olanların yegâne yeri tarihin şanlı sahifeleri olacaktır. Elverir ki onlar bugünün ve yarının muzır insanları olmasınlar. Memleketin hemen her tarafında pek çok riya pek çok fenalık yaşatan ve yaratan muzır mahlûklar pek çok.

Tarihin yarattığı ve yaşattığı yüksek isimlerden, memleketin efkâr-ı umumiye denilen büyük kuvvetten başka, bu mazarratlı insanlara karşı elimizde ne var? Yoksa makale sahibi acaba Ferit Bey hakkındaki bugünkü cereyanı benim mi çıkardığı mı zannediyor? İtimat edilmesini isterim ki benim memleket için huzur ve sükûndan başka istediğim hiçbir şey yoktur ve onun içindir ki günün siyasetini, yevmi dedikoduyu çok ızdıraplı ve gayrikabili tahammül buluyorum.

İleri gazetesindeki başmakalede ise Ferit Bey'in kabinede kalması Rauf Bey ve Refet Paşa ve şürekâsının menfaati iktizasından olduğu yazılı. Hakikaten çok elemli bir şey. Ferit Bey'e hücum edenler, Ferit Bey'i yuvarlamak için, Ferit Bey'e müzahir olanlar, Ferit Bey'i tutmak için Refet Paşa'dan bahseder ise Refet Paşa'nın bu işe karıştırılmasının mantıksızlığı meydana çıkmaz mı? Refet Paşa Rauf Bey de dâhil olduğu bir tek şirket-i siyasiye de yer almıştır. Fakat bu şirketin unvanı Rauf ve Refet Paşa ve Şürekâsı değildir. Ben bu şirketten yukarda bahsettim. Bu şirket, 335 senesi Haziran'ında Amasya'nın bir karanlık odasında protokolünü imza etti. Buna bir unvan vermek lazım gelirse “ *Mustafa Kemal Paşa ve Arkadaşları*” unvanı verilmelidir. İleri gazetesindeki başmakale, hakayık-ı ahvale vakıf olanların bu şirketin re's-i kâra gelmesini çok tehlikeli, bunun memleket dâhilinde bir infilakla tevem olduğu kanaatinde bulduklarını söylüyor. Bu heyet-i siyasiyenin Rauf Bey ve şürekâsı değil, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları olduğunu söylediğine nazaran, İleri'nin bu yazılarda çok hakkı var. Fakat bunu İleri gazetesi yazmamalı idi.

Kendisiyle bir mülakatımda Suphi Nuri Bey Mustafa Kemal Paşa'nın eski arkadaşlarıyla beraber çalışmasının memlekete çok hayırlı olacağını bana söylemişti. Ve yine Suphi Nuri Bey bu heyetin işbaşına gelmesinin kimler ve ne gibiler için çok tehlike ve bir infilakla tevem olduğunu pek güzel bilir ve kendisiyle konuşmuştum. Gözlerimden yaralı ve ve iki gözüm kapalı olarak yattığım zaman kimin gelip ileri gazetesinde bana karşı az çok imalı bir tarzda intişar eden ilk makaleyi ve kimin namına neşrettiğini pek yakın bir zamanda birbirimize söylediğimizi Suphi Nuri Bey unutmamıştır. Makalenin yazılmasını Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin arzu ettiğini gazete idarehanesine gelip söylemişler. Ben Reis-i Cumhur Paşa hazretlerini bu gibi fikirlerden tamamen tenzih ederim. Nasıl ki makaleyi yazdıran zat aynı günde bir müessese-i maliye hakkında da aynı gazeteye bir fıkra derç ettirmiş ve üç gün sonra tekzip ederek hem gazeteyi müşkül vaziyette bırakmış, hem de maksadının ne olduğunu göstermiştir.

Ferit Bey kabinesinde bulunması suretiyle kabinenin düçar olacağı müşkilattan benim istifade edeceğim yine İleri'de iddia ediliyor. Eski arkadaşım ve muhterem başvekilimiz, müsaade ve muvaffakiyetlerini almadan kendilerinden bahis etmek mecburiyetinde kaldığım için beni mazur görsünler, fakat ben İstanbul'un tarz-ı idaresinin bir gün gelip kabineyi müşkil

vaziyete sokacağını o zaman hariciye vekili sıfatıyla ilk Lozan konferansından avdet eden İsmet Paşa hazretlerine hususi bir şekilde söylediğim gibi son defa Ankara'ya gittiğim ve hasta bulunduğum zaman beni ziyarete gelen müşarünileyhe biraz daha tafsilatıyla anlattım. Her vakit olduğu gibi bunda da yegâne emelim memleketin huzur ve sükûnu ve yeni tarz-ı idarenin temini muvaffakiyeti idi. Ben memleketin son vaziyetlerinde tarih, hatıra itibariyle olduğu kadar şahsi mevcudiyetimle alakadarım. Yeni idarenin selamet ve muvaffakiyeti benim için hem şeref hem de selamet meselesidir. Fakat hükümet meselesi, ileri gazetesine ilk tarizkâr makaleyi yazdıran zat gibi bazıları için menfaat meselesi oluyor. 335 senesi Haziran'ında imzalanan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları birliği manen eski kuvvetini tamamen muhafaza etmekle beraber maddeten ihtimal ki eski halde değildir. Bu her tarafta söyleniyor. Fakat şunu evvela gayet açık olarak söyleyeyim ki fikir itibariyle bugün bunlar arasında hiçbir ayrılık ve açıklık yoktur. Bu zevat icra vaziyet ve vazifesinde buldukları zaman aralarında tatbikatın şekli itibariyle nokta-i nazar farkları olmuştur. Mesela ilk günden itibaren Mustafa Kemal Paşa hazretleri memlekette düşmanın tard ve defi ile beraber aynı zamanda bugünkü inkılabı intaç etmeyi düşünmüş, takip etmiş ve bunun için muhtelif yollar aramıştır. Bunun karşısında ben tek mil kuvveti düşmanın tard ve teb'idinde teksif etmeliğimizi ve düşmanı kovduktan sonra vaziyete tamamen hakim olarak hainlerin ve fena idare edenlerin hakkından gelebileceğimizi ve istediğimiz inkılabı yapabileceğimizi düşündüm. Kimin haklı olduğunu bugün düşünmekte bile bir fayda yoktur. Sakarya Muharebesi'ni takip eden günlerin birinde Meclis icra işinde bulunanlara karşı tarizkâr bulunduğu bir günde kabine sistemini ve Erkan-ı Harbiye reisinin heyet-i vekileden hariç kalması lüzumunu serd ve müdafaa ettim. Bunun aksi terviç edildi. Ben fikrimde çok ileri gitmiştim, Müdafaa-i Milliye vekâletinden çekildim. O gün istifamı icap ettiren sistemi bilahare Gazi Paşa hazretleri terviç ettiler ve kabul ettirmekte muvaffak oldular. Bu eski hikâyeyi düşünmekte ne menfaat var? Fakat hayır, iş öyle değil, orta yerde bir takım insanlar var ki bunlar her devirde iş başında bulunan ve birbirini tutup sevmesi lazım gelen insanların ancak aralarını açmakla kendilerine mevki ve menfaat temin edebilirler.

İşte Mustafa Kemal Paşa'nın ve arkadaşlarının mahaza tatbikat hususunda hadis olan nokta-i nazar farklarından istifade ederek aralarını açmak ve kendilerini elzem birer şahsiyet şeklinde göstermek fikrini daima takip ettikleri gibi hala da bugün aynı tarz tefekkürlerin eserlerini görüyorum. Hakkımda ileri gazetesinde yazılan ilk tarizkâr makalenin intişar ettiği gün ben iki gözü bağlı yatıyordum ve haftada birkaç defa gerek Gazi Paşa hazretlerinden, gerek oradaki arkadaşarımdan hal ve hatır soran telgraflar alıyordum. Tam o sırada tarizkâr makale intişar etti. Ve bunun Ankara'daki arkadaşarımdan tarafından yazdırıldığı bana kadar ismâ' edildi. Bunun en kati tekzibi arkadaşarımdan telgrafları idi. Fakat senelerden beri olduğu gibi o sırada

bu gibi zevat aynı usulde devam ettiler. Bunun neticesi İttihat ve Terakki hükümetlerinin son devredeki vaziyetidir. Harb-i Umumi'nin nihayetindeki irtikap, ihtikar, suiistimal nasıl yaşayabiliyordu? Bugün gazetelerde artık memleket için büyük bir acı teşkil eden fenalıklar nasıl yaşıyor? Hep aynı şey, hep aynı ruh. Dikkat edilsin. Ferit Bey'i yıkmak isteyenler, Ferit Bey'i tutmak isteyenler de Refet Paşa'nın, Rauf Bey'in ismini ortaya atıyorlar. Hayır, artık bu gibi adamlar tarafından her vakit kullanılan ve memleket için çoktan beri muzır olmaya başlayan bu silah kırılmalıdır.

İleri gazetesine nazaran vakıf-ı ahval olan insanların çok korktuğu şey yerini bulmalı, Rauf Bey ve Refet Paşa ve şürekâsı değil, belki benim verdiğim unvanla Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları işbaşına gelmelidir. Ancak o zaman zannediyorum ki vakıf-ı ahval olan insanlar aradaki su-i tefehhümlerden istifade imkânından mahrum kalacaklar ve o zaman ümit ediyorum şimdi gazetelerde okuduğumuz birçok acı şeyleri okumak ızdırabından da kurtulacağız. Benim kulağıma gelen ve bu mebahiste istifade edilen dedikodulardan bir tanesi de Refet Paşa'nın bitmez tükenmez hırısıdır. Tekmil arkadaşları şahit göstererek söylüyorum ki ilk Meclis'in mebusluğunu arkadaşlarımla arzusuyla kabul ettim. İlk Dahiliye Vekaletini arkadaşlarımla uzun ısrarlarıyla kabul ettim. İkinci defa Dahiliye Vekaleti'ni yine aynı ısrarla, Müdafaa-i Milliye Vekaleti'ni en müşkil zamanda Gazi Paşa'nın talebi ile kabul ettim. Bunların hepsinden ve ordu kumandanlığından kendi arzumu çekildim. Mevki-i iktidarda hiç gözüm olmadığı gibi onun ne kadar gün ve ne kadar acı bir şey olduğunu da pek iyi bilirim. Memleketin kati bir zaruret ve ihtiyacı olmadıkça bu yükü yüklenmek benim için çok güç bir şeydir. Bu fikir ve kanaatimi herkesin bilmesi lazım geldiğini zannediyorum. Fakat buna rağmen asar ve emsalini pek çok defalar gösterdiğim feragat-ı nefsiyeye her halde bazı zevat belki itimat etmiyor. Eğer sulh akdedilmiş olsaydı son Meclis'e girmeyecektim. Fakat intihabat sulhtan evvel oldu. Savuşamazdım, Ankara'ya Meclis'e gitmemekliğim benim için çok güç, çok acı, çok ağır bir şeydir. Burada zevkim için oturduğumu zannedenler çok aldanırlar. Fakat burada oturduğum halde Kalamış'taki köşkümün balkonundan bile bahsetmek isteyenler her halde Ankara'da Meclis'te bulunsaydım söyleyecek çok şey bulacaklardı. Mebus olduğum halde Meclis'e gitmemek ağırdı. İstifa etmek istedim. Yapamadım. Bu evvel beni intihap eden İstanbul halkına karşı doğru bir şey olmayacaktı. İhtimal aleni bir protesto, bir nümayiş telakki edilecekti. Fakat artık memleket zararına kullanılan bu silahı kullananların elinden almak, her halde memleket hesabına çok karlı bir hizmettir. Hüsnü niyetime, gösterdiğim feragat-ı nefsiyeye karşı daima söylenecek söz, yapılacak tevil bulmak mümkün olur. O halde eğer bu hırısı tatmin edecek olan mevki-i iktidara çıkmak için yegâne yol olan mebusluktan çekilecek olursam bu efendiler ne

söyleyecek? İşte ben bugün onu yapıyorum. Beni intihap eyleyenler hareketimi hüsnüniyete versinler ve beni mazur görsünler.

Mebusluktan tecrid edince artık şahsi menfaatler takip ettiğim endişesinden hariç kalarak izzet-i nefsimi giran gelmeyecek yapacak son bir adım daha var. O da İleri gazetesinin baş makalesinde mevzubahis ettiği vakıf-ı ahval insanların iş başına gelmesinden korktuğu Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının, bittabi mebusluktan istifa eden ben müstesna olmak üzere, iş başına gelmelerine çalışmaktır. Bu birliğin diğer azası vatanın en müşkül zamanlarında başvekalet mevkiini ordular kumanda eden, meclisler idare eden İsmet ve Fevzi Paşalarla, Fethi Bey ile tam bir birlik dahilinde çalıştıkları halde, ben eminim ki çok güzel günler yaşayacağız, vakıf-ı ahval insanlar da artık oyunlarını oynayamayacak. Gazi Paşa hazretlerinin arzularıyla bu emelin kolaylıkla husule çıkacağına kaniyim. Orta yerde ben belki bir mani idim. Ben çekiliyorum. O zaman müntehiplerimin benden ve bu hareketimden daha ziyade memnun kalacaklarını zannediyorum. Artık bundan sonra gerek bu mesele için gerek herhangi bir mesele için hiçbir gazeteye söyleyecek hiçbir şeyim yoktur.

Ali Naci.

Kaynak: Akşam, 2 Mayıs 1924, nr. 2001.

Ek-2: : Dahiliye Vekili Ferit Bey'in 8 Temmuz 1919'da Nafia Nazırı olarak görev aldığı Damat Ferit Hükümeti adına Samsun'da bulunan 3. Kolordu Kumandanı Refet Paşa'ya gönderdiği telgrafın metni

“Refet Bey’e

Şimdi haber aldık. İngiliz kıtaatının Samsun'a ihracı üzerine müdafaa tertibatı almışsınız. Bu emri ihtimal Mustafa Kemal Paşa'dan telakki ettiniz. Evvela İngiliz mümessili oraya asker sevkini asla işgal arzusundan tevellüt etmediğini, belki Paşa'nın asayişi ihlal suretinde vukubulan harekâtından tevellüt ettiğini katiyetle beyan ve temin ediyor. Bu beyanata coğrafya ve Mustafa Kemal Paşa meseleyi dolayısıyla itimat etmek caizdir. Saniyen İngilizlere karşı mukavemetten ne çıkar? Oralarda muhill-i asayiş bir vaka tahaddüs ederse hemen işgal edeceklerini söylüyorlar. Sizin mukavemetinizi derakap bu yolda tefsir etmeleri muhakkaktır. Bu da diğer haris devletlerin işgalini takip edecektir. Binaenaleyh Meclis-i Vükela'nın kararıyla size tebliğ ediyorum. İngiliz ihracına ve ilerlemesine karşı katiyen mukabelede bulunmayınız. Fayda yok, zarar muhakkaktır.

Paşa meselesine gelince bu meselede hadd-i müzmin bir şekil aldı. Paşa'nın camilerde halka alenen telkinatta bulunmasından dolayı İngilizler geriye çağrılmasını istediler. Camilerde bilzat telkinatta bulunması haddizatında takdir edersiniz, gayr-i musip bir harekettir. Binaenaleyh kendisini geri çağırdık. Gelmiyor. Fena ediyor. Çünkü İngilizler her şeyi bıraktılar, bu hususta ısrar ediyorlar. Memlekete hizmet etmek ise lehülhamd kendisinden başka orduda kumandan yok değil. Mademki avdet lüzumu bir mesele-yi ecnebiye şeklini aldı, vekaleti diğerine bırakıp dönmeli idi. Bahusus ki İngilizler avdetinde kendisine bir şey yapamayacaklarını resmen vaat ettiler. Binaenaleyh, hatt-ı hareketlerinde devamı ile merkezle havali-i şarkiyenin birbirinden ayrılması manasını tazammun ettirecek ve bu da arzu etmediği inkısam tehlikesini meydana getirecektir. Kendisi neden korkuyor? İnkısamdan değil mi? Hâlbuki şu hareketi ile inkısamı maazallah kendisi yapmış olacak. Gelmeyecek. İngiliz asker gönderip getirmeye kalkacak ve girilen yerden çıkmayacak. Hâlbuki henüz inkısam muhakkak değil. Şark meselesinin halli tehir etti. Biz tehirden zarar değil, fayda ümit ediyoruz. Binaenaleyh Paşa eğer, vatani seviyorsa onun faydası için hemen dönmelidir. Size yukarıda dediğim veçhile İngilizlere karşı asla bir harekette bulunmayarak oraların işgaline sebebiyet vermeyin. Dirayet ve fetanetinize güveniyoruz. Efendim.”

Meclis-i Vükela Namına

Nafia Nazır

Ferid

Kaynak: Akşam, 2 Mayıs 1924, nr. 2001.

İKİNCİ BEŞ YILLIK SANAYİ PLANI (1938-1942)

SECOND FIVE-YEAR INDUSTRIAL PLAN (1938-1942)

M. Gökhan POLATOĞLU*

ÖZ

Türkiye’yi ekonomik açıdan ileri seviyelere ulaştırmak için Cumhuriyet’in kuruluşunun ilk yıllardan itibaren çeşitli iktisadi çalışmalar yapıldı. Bu çalışmaların ilk dönemini kapsayan 1923-1932 yılları arasında, ağırlıklı olarak liberal ekonomi politikası uygulandı. Ancak bu dönemde, özel teşebbüsün hem malî hem de teknik açıdan yeterli seviyelerde olmaması nedeniyle, istenilen kalkınma hamleleri tam manasıyla gerçekleştirilemedi. Bunun üzerine, devletin kalkınma faaliyetlerine doğrudan müdahale ettiği, planlı sanayileşme dönemine geçildi. Bu dönem, kendi içinde “*Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı*” (1934-1938) ve “*İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı*” (1938-1942) olarak ikiye ayrılmaktadır. Türkiye’de, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile birçok sanayi tesisinin inşası tamamlanırken, İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile de yatırım ve ara malların imal edildiği sanayi tesislerinin kurulmasına ağırlık verildi. Bu çalışma ile İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nın hazırlanma süreci ve uygulanması ele alınarak, değerlendirilmeye çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, sanayi, sanayi planı, ekonomi

* Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Anabilim Dalı Doktora Programı Öğrencisi

ABSTRACT

Various economic studies have been carried out since the early years of the foundation of Republics in order for Turkey to reach further levels from the point of economics. Between 1923-1932 comprising the first period of these studies, liberal economy politics as applied in general. However, since private sector was not in sufficient level both from the fiscal and technical aspects in this period, the desired development attempts couldn't have been realised in full sense. Thereupon, transformation to planned industrialisation period, in which state directly intervene in the development activities, was introduced. This period is divided into two sections as "*First Five-Year Industrial Plan*" (1934-1938) and "*Second Five-Year Industrial Plan*" (1938-1942). Through the First Five-Year Industrial Plan, while the construction of lots of industrial establishments was completed, state concentrated on the foundation of industrial establishment where intermediate and investment goods were manufactured. In this study, the process of preparation and application of the process of preparation and application of the Second Five-Year Industrial Plan was investigation and tried to be evaluated.

Keywords: Turkey, industry, industry plan, economy

GİRİŞ

Türkiye'nin siyasî bağımsızlığını iktisadî sahada da gerçekleştirecek olan ilkeleri belirlemek üzere, 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihlerinde Türkiye İktisat Kongresi toplandı. Kongre ile ülke kalkınması, millî bir dava olarak kabul edildi ve millî sanayinin kurulması için devlet tarafından müteşebbislere destekler verileceği belirtildi. Nitekim, 1923'ten 1932'ye kadar ağırlıklı olarak izlenen liberal ekonomi politikası ile özel müteşebbislere her türlü destek sağlandı. Ancak, sermayeyi kullanmadaki tecrübesizlik, teknik eleman sıkıntısı, büyük işletmeleri kuracak bilgi ve deneyimlere sahip olmamak ve dünyada yaşanan ekonomik sıkıntılar gibi nedenlerden dolayı, sanayileşmede istenilen sonuçlara ulaşılamadı.

Devlet, bu durum karşısında, iktisadî kalkınma politikasında sistem değişikliğine gitti. Bunlardan en önemlisi, ekonomide “*devletçilik*” politikasının uygulanması idi. Devletçilik ilkesi doğrultusunda, iktisadî hayatı düzenleyen bir takım önlemler alındı ve ihtiyaca yönelik kamu işletmeleri açıldı. Bu dönemde uygulamaya konulan en önemli ekonomik kalkınma programı ise Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı idi BBYSP ile ithal edilen ancak, hammaddesi ülke içinden veya ithalat yoluyla temin edilecek olan bazı hammaddeler ile devlet ve yabancı destekli sanayi işletmeleri kurulacaktı¹.

Türkiye'nin ilk sanayi planı olan BBYSP'nin hazırlıklarına 1932 yılında başlandı². Sümerbank ve İş Bankası'nın desteği ile yürütülecek olan BBYSP, 1934 yılında uygulamaya konuldu. Dokuma sanayi (pamuk, kendir, yün), seramik sanayi (şişe cam, porselen), selüloz sanayi (selüloz, kâğıt, sun'i ipek), kimya sanayi (zaçyağı, klor, sudkostik, süper fosfat), maden sanayi (demir, kömür, bakır, kükürt) olmak üzere ithalâtın yaklaşık %50'sini kapsayan (1930'da ithalât 147,5 milyon lira olup, malların toplam bedeli 65 milyon lira idi.) beş sanayi kolu üzerinde uygulandı. Planda, bu sanayi yatırımlarına ek olarak, elektrifikasyon, enerji, altın ve petrol arama faaliyetlerine de yer veriliyordu³.

BBYSP, ülke bütçe gelirlerinin 170-180 milyonu aşmadığı, 1929 dünya ekonomik bunalımının etkisinin devam ettiği ve yurtdışından döviz alımının güçleştiği bir dönemde, 44 milyon liraya mal oldu. Plana malî destek sağlamak için 1934'den itibaren Hükümet bütçesinden 6 milyon lira tahsis edildi. Sovyetler Birliği'nden ise 8 milyon altın dolarlık bir kredi temin edildi⁴.

¹ Bilge Aloba Köksal-A.Râsîh İlkin, **Türkiye'de İktisadî Politikanın Gelişimi (1923-1973)**, İstanbul 1973, s.6.

² BBYSP'nin hazırlık döneminde Sovyet Rusya'dan Türkiye'ye bir heyet gelecektir. Heyetin seyahat programı ile incelemelerde kullanılacak tüm alet ve araçların temini ve seyahat plânının düzenlenip, uygulanması İcra Vekilleri Heyeti'nin 13 Temmuz 1932 tarihli toplantısında kararlaştırıldı. **B.C.A.**, 030.18.01.02.30.53.19.

³ Köksal-İlkin, **Türkiye'de İktisadî Politikanın Gelişimi**, s.7.

⁴ Köksal-İlkin, **Türkiye'de İktisadî Politikanın Gelişimi**, s.7.

1934'te uygulanmaya başlanan BBYSP ile Bakırköy Bez Fabrikası 13 Ağustos 1934'te, Isparta Gülyağı Fabrikası Mayıs 1935'te, Keçiörlü Kükürt Fabrikası 25 Ağustos 1935'te, Kayseri Dokuma Fabrikası 16 Eylül 1935'te, Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası 29 Kasım 1935'te, İzmit Kâğıt Fabrikası 6 Kasım 1936'da, Ereğli Bez Fabrikası 4 Nisan 1937'de, Nazilli Basma Fabrikası 9 Ekim 1937'de, Gemlik Sunğipek Fabrikası 1 Şubat 1938'de, Bursa Merinos Fabrikası 2 Şubat 1938'de, Malatya Bez ve İplik Fabrikası 14 Aralık 1939'da ve Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları 1939'da faaliyete geçti.

BBYSP ile kısa sürede elde edilen önemli başarılar, daha birinci sanayi planının tamamlanmadığı 1936 yılında İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın hazırlanmasında etkili oldu. İktisat Vekili Celâl Bayar, İBYSP'nin hazırlıklarını yapmak üzere İktisat Vekâleti'nin uzman heyeti ile çalışmalara başladı⁵. Plan ile ilgili çalışmalar yapmak üzere başkanlığını İktisat Vekili Celâl Bayar'ın yaptığı ve diğer tüm vekâletlerin temsilcileri, Genelkurmay Başkanlığı delegeleri, millî bankaların temsilcileri, mütehasıslar ve tanınmış şahsiyetlerden oluşan bir heyet⁶ ile 20-24 Ocak 1936 tarihlerinde Ankara'da bir “*Endüstri Kongresi*” toplandı⁷.

⁵ 100.Yaşında Celâl Bayar'a Armağan, İstanbul, 1982, s.302.

⁶ Endüstri Kongresi'ne katılan heyet üyeleri arasında; Konya Mebusu Ali Muzaffer Göker, Zonguldak Mebusu Ragıp Özdemiroğlu, İzmir Mebusu ve İktisat Eski Vekili Rahmi Köken, Tekirdağ Mebusu ve İktisat Eski Vekili Şakir Kesebir, Sanayi Tetkik Heyeti Üyesi Abdülhafız Akmut, Teftiş ve Murakabe Heyeti Reisi Ali Recai Turul, Vekâlet Başmüşaviri Ali Sami İşbay, Beynelmilel Deniz Mevzuatı ve Ecnebi Vapur İşleri Müdürü Behçet Cemal, Ölçüler ve Ayar Müdürü Bekir Sıtkı Oransay, Tarifeler Bürosu Mütetehassısı Burhanettin Yenisey, Sanayi Müfettişi Etem Miharbi, Vekâlet Müsteşarı Faik Kurtoğlu, Maden Başmühendisi Halil Pekmen, Tahlilâtı Ticariye Laboratuvarı Şefi Halit Civelekoğlu, Sanayi Tetkik Heyeti Üyesi Hikmet Horozoğlu, Fabrika ve Havuzlar Müdürü İhsan Cemil Arıksan, Maden Umum Müdürü Kemal Galip Balkar, Sanayi Tetkik Heyeti Üyesi Kudret Hakkı Erköken, Türkofis Reisi Mecdet Alkin, İhracatı Teşkilâtlandırma Müdürü Mehmet Servet Berkin, Vekâlet Başmüşaviri Porten vd., Sanayi Umum Müdürü ve Sanayi Tetkik Heyeti Reisi Reşat Bener, Deniz Müsteşarı Sadullah Güney, İç Ticaret Umum Müdür Muavini Selâhaddin Çuhruh, Sanayi Tetkik Heyeti Üyesi Sudi Çoban, İktisat Vekâleti'ne bağlı Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü'nden Umum Müdür Reşit Osman Gencer, Petrol Gurubu Müdürü Cevat Eyüp Taşman, Altın Arama Grubu Müdürü Hadi Yener, Linyit Grubu Müdürü Nadir Hakkı Önem, Elektrik İşleri Etüt İdaresi'nden Umum Müdür Abdullah Feyzi Toker, Mühendis Haydar Reşit Kök, Yusuf Ziya Ariel ve Naim Cemil Dikel, Su Şubesi Müdürü Necip Suveren, Genel Kurmay ve Millî Müdafaa Vekâleti'nden Kimyager Azmi Sümen ve Nuri Refet Korur, Maarif Vekâleti'nden Meslekî ve Teknik Tedrisat Umum Müdürü Mehmet Rüştü Uzel, Ziraat Vekâleti'nden Ziraat Umum Müdürü Abidin Ege, Ziraat Umum Müdürlüğü Beşinci Sektör Müdürü Reşat Savcı, Yüksek Ziraat Enstitüsü Şeflerinden Saif Tahsin Tekeli, İstanbul Üniversitesi'nden Doçent Saffet Hanım, Sümer Bank'tan Umum Müdür Nurullah Sümer, Kimya Şubesi Şefi Adnan Delan, Ağır Demir Sanayii Servisi Şefi Ali Vecihi Başak, Kayseri Bez Fabrikası Müdürü Fazlı Turga, Feshane Şirketi Müdürü Mithat Recai Öğdevin, Beykoz Deri Fabrikası Başmühendisi Nuri Bey, Eti Bank'tan Umum Müdür İlhamı Nafiz Pamir, Umum Müdür Muavini Bedri Bekiroğlu, Ziraat Bankası'ndan Umum Müdür Kemal Zaim Sunel, Fen Müşaviri Ahmet Şerif Öney, İş Bankası'ndan Umum Müdür Muammer Eriş, Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası Müdürü Adnan Berkay, Partisipasyonlar Müdürü Bekir Vehbi Ergene, Kömürleş Umum Müdürü Esat Kerimol, Başmühendis Hüsam Yahya Yakal, İpekiş Müdürü Kâmil İbrahim Sidal, Yünüş Müdürü Süreyya Sirmen, Reasürans Sigorta Anonim Şirketi'nden Umum Müdür Refi Bayar, Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi'nden Umum Müdür Kâzım Taşkent, Turhal Şeker Fabrikası Müdürü Muammer Tuksavul, Sivas-Erzurum ve Malatya İltisak Hattı İnşaat Şirketi'nden Umum Müdür ve İktisat Eski Müsteşarı Hüsnü Rıza Kortel, İstanbul Balıkçılar Cemiyeti'nden Balıkçılık Mütetehassısı Ali Tansever, diğer şirketlerden Kimya Mühendisi Hasan Sabri Atayolu yer almaktaydı. **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**, Önsöz: Afetinan, Ankara, 1973, s.18-22.

⁷ 100.Yaşında Celâl Bayar'a Armağan, İstanbul, 1982, s.302.

Kongre’de, planla ilgili olarak yapılan eleştiriler genel olarak; Türkiye’de planı yürütecek yeterli kalifiye elemanın bulunmadığı, Hükümet’in sanayi ile uğraşmasının yanlış bir politika olduğu, plan ile yurtiçinde yapılan imalâttan elde edilecek gümrük vergilerinde azalma olacağı ve bundan dolayı da mali sıkıntıların yaşanacağı, Türkiye’nin sanayileşmesi yerine, ziraat ile ilgilenmesi ve hammadde üreticisi kalması üzerine oldu⁸.

İktisat Vekili Celâl Bayar, tüm bu itirazlar karşısında şu beyanatta bulundu: “... *İçten ve dıştan ileri sürülmüş, bu kabil iddiaları hep okumuş veya işitmişsinizdir. Bunların harice ait olanları, cevaba bile değmez. Ortaya attıkları fikirlerin iç yüzünü ortaya çıkarmaya dahi lüzum görmem. Kendi menfaatleri cephesinden yapılmış olan bu tezahürlerin en hafif ifadesi: egoizmdir. Memleketimize ait olanlara gelince... Millî bir iş olarak bütün milletçe hakikî ve şuurlu, yekpare bir kanaat lâzımdır. Bunun için herhangi bir vatandaşta, herhangi bir ukte hâlâ kalmışsa, kalabilmişse, bütün münevverlerin ve mesuliyet deruhte etmiş olanların o ukteyi de dağıtacak elemanlarla mücehhez olmaları icap eder...*”⁹

Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ni muasır medeniyetler seviyesine çıkarmayı amaçlayan M.Kemal Atatürk, bunun için ülkenin ekonomik yönden kalkınmasına büyük bir önem vermekteydi. Bu doğrultuda yapılan çalışmalar, bizzat kendisinin gözetimi altında yürütülen sanayi planları çerçevesinde gerçekleştirilmekteydi. M.Kemal Atatürk, hastalığının en ağır dönemi olan 1938’de bile İBYSP’ni takip etmeye devam etti. Kendisi, doktorların ısrarla istirahat etmelerine ve konuşmamalarına dair yaptıkları tavsiyelerine rağmen, plan hakkında bilgi almak için Başvekil Celal Bayar ve Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya’nın ziyaretlerini kabul etmiştir¹⁰.

Afet İnan, bu ziyaretle ilgili olarak şunları söylemektedir: “... *Bir gün Başbakan ve İçişleri Bakanı kendisine ikinci beş yıllık iktisadî plânı izah etmek için yanına girmişlerdi. Doktorun tavsiyesi üzerine, Atatürk’ün fazla yorulmamasını temin için odasına girdim. O, yatağında oturmuş, heyecan ve ciddiyetle Başbakanın izahlarını dinliyordu. Birinci beş yıllık plânın zamanından önce bitirildiği ve yeniden beş yıllık program hazırlandığını kendisine anlatıyorlardı. Tabii bu uzun sürüyor ve Atatürk mütemadi sorularla izahat alıyordu. Bir ara doktorun tavsiyesine uymak için müdahale etmek istediğim vakit, Atatürk’ün şu sözleriyle karşılaştım: ‘Biliyorum doktorlar yine istirahat tavsiye etmişlerdir. Memleketin en önemli ve esaslı işlerini konuşuyoruz, bunlar beni yormuyor, bilâkis hayat veriyor’ dediği zamanki sesini*

⁸ 100.Yaşında Celâl Bayar’a Armağan, s.302, 303.

⁹ *Ayn Tarihi*, S.27 (1-29 Şubat 1936), Ankara, 1936, s.20-22.; *Celâl Bayar’ın Söylev ve Demeçleri 1921-1938 Ekonomik Konulara Dair*, Toplayan: Özel Şahingiray, Ankara, 1955, s.153.

¹⁰ *Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936*, s.XI.

halâ işitir gibiyim. O anda karşımda sanki hasta bir Atatürk yoktu. O bütün maddi ıstırabını unutmuş, memnun, müsterih ve tatmin edilen bir ruh haleti içinde idi. Plânın esaslarını dinledi, direktifler verdi ve bir müddet sonra da Başbakan'a izin verdi. Ondan sonra benimle uzun uzun konuştu. Esas söyledikleri şu idi: 'Dünya bir harbe doğru gitmektedir. Bu ateşin içinde bizim memleketimiz kritik anlar geçirebilir. İttifaklarımız henüz kökleşmedi, bunda bilhassa Balkan Antantına temas etmişti, onun için biz milletçe iktisaden çok daha kuvvetli olmamız lâzımdır. Ekonomik plan gecikilmeden tatbik mevkiine konulmalıdır'"¹¹.

A- İKİNCİ BEŞ YILLIK SANAYİ PLANI İLE KURULMASI ÖNGÖRÜLEN İŞLETMELER

İBYSP ile hammaddesi yurtiçinden elde edilebilen, büyük sermaye ve yüksek teknik gerektiren sanayi tesislerini kurmak; maden sanayisine ağırlık verilerek, yurtiçinde talebi düşük, yurtdışında ise tüketimi fazla olan madenlerin ham ve yarı mamullerinin ihracatını arttırmak; enerji tesislerini geliştirerek santraller kurmak; makina sanayisini geliştirmek için kurulan Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının yarı mamullerini işleyecek fabrikalar tesis etmek; hayvancılığı ve meyveciliği desteklemek; deniz mahsulleri üretmek ve bunlardan gelir elde etmek amaçlandı. Plan ile kurulması amaçlanan ana sanayi kolları ise kısaca, "üç siyah" olarak adlandırılan kömür, demir-çelik ve petrol üzerine inşa edilecek olan maden ve kimya sanayisi idi¹².

İktisat Vekili Celâl Bayar, İBYSP'nin içeriği ve yapılacak çalışmalar hakkında yaptığı açıklamalarında: "... Mevzuumuz, iktisadî cihazlanma ve rasyonel bir kalkınma için yeniden hangi sanayinin kurulması ve mevcutlardan hangilerinin genişletilmesi icap edeceğidir... İkinci beş senelik programımızda maden ve elektrik sanayisine ve şimdiye kadar kurduğumuz sanayinin mütemmim veya ek branşlarına ve umumî ekonomik bünyemiz için gerekli olan yeni bir kısım sanatlara hususî bir ehemmiyet vereceğiz... Petrol arama dairemiz mesaisine bir taraftan devam etmekle beraber, diğer taraftan da suni benzin ve türevlerinin üretimine büyük ehemmiyet atfetmekteyiz... Bu itibarla suni benzin mevzuuna hususî bir ehemmiyet vermek mecburiyetindeyiz. Benzin meselesi yalnız bir millî ekonomi meselesi değildir, aynı zamanda millî müdafaa meselesidir. Bu itibarla ikinci beş senelik programımızda suni benzin üretimi

¹¹ **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**, s.XI.

¹² Hasan Özyurt, "Atatürk Dönemi Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planları ve Türk Ekonomisindeki Yapı Değişikliğine Etkileri (1933-1938)", **Sosyoloji Konferansları Dergisi Atatürk Özel Sayısı**, S.19 (1981), İstanbul, 1981, s.131.; Maden ve kimya sanayisinin temeli İBYSP ile atıldı. Öyle ki, İBYSP içinde yer alan demir sanayisinin kurulması sonrası, makine, tel, çivi, döküm, boru, civata gibi fabrika ve imalathanelerin tesis imkânının sağlanması ve zaç yağı, klor, sud kostik, suni ipek ve kükürt gibi maddeler ile çeşitli sanayi kollarının doğmasında etkili oldu. **B.C.A.**, 490.1.1015.916.2.

mevzuu hususî bir mevki alacaktır. Yapacağımız işler ve yapılması arzu edilen işler için bütün arkadaşların düşündüklerini burada ifade etmelerini ve mütalaalarını yazılı olarak bildirmelerini bekliyoruz. İhtisas komisyonlarımız bunları dikkatle tetkik edecekler ve programa ilâvesi lâzım olanlarını ayıracaklardır...¹³ Beş senelik bir programı vücuda getirdik... Programımız bittikten; fabrikalarımız ümit ettiğimiz veçhile rasyonel bir şekilde çalışmak imkânını elde ettikten sonra, buradan elde edeceğimiz menfaat ve kazanç bizim matematiksel hesabımıza göre 4-5 milyon derecesindedir. Bu parayı, yıllık kazanca karşılık sayarak, memleketin sanayileşmesi yolunda, plânında devam edeceğiz... Şunu arkadaşlarıma ifade edebilirim ki, Büyük ve Dahi Önderimiz Atatürkle, çok kıymetli Hükümet Reisimiz İsmet İnönü'nden, ikinci 5 senelik programın teknik esaslarının hazırlanması için emir almış bulunuyorum. Bunun vücuda getirilmesi için, mütehassıslarımla beraber, çalışmaktan zevk duyacağım..."¹⁴

Planın hazırlıkları yapmak üzere, alanında uzman kişilerden oluşan on dört komisyon oluşturuldu., İktisat Vekâleti'nde 22 Ocak 1936'da yapılan toplantıda komisyonlar çalışmalarını; ziraat sanayi, kendir ve jüt sanayi, tiftik sanayi, sap ipliği, şapkacılık, toprak sanayi, taşkömürü, linyit, sunî benzin ve türevleri, kimya sanayi, deri sanayi, enerji üretimi, makine ve madenî eşya, ampul, denizcilik ve balıkçılık, afyon, bağcılık, zeytinyağı, hintyağı, gliserin gibi yağlar, kiremit, cüruf çimentosu, ev sanayi ve küçük sanatlar, sanayi eğitimi üzerine yürüttüler¹⁵.

Plan hazırlama heyeti son toplantısını İktisat Vekili Celal Bayar'ın başkanlığında, 24 Ocak 1936'da İktisat Vekâleti'nde yaptı¹⁶. Hazırlanacak raporlar ise incelenmek üzere Mart 1936'da İktisat Vekâleti'ne gönderilecek ve yapılan çalışmalar sonucu kurulacak tesislere karar verilecekti¹⁷.

Planın hazırlık aşamasında, Alman İktisatçı Prof.Fritz Baade¹⁸ ile diğer yabancı uzmanlardan da destekler alındı. Plan üzerine yapılan çalışmalarda özellikle, ülkenin yeraltı ve

¹³ **Ayın Tarihi**, S.27 (1-29 Şubat 1936), Ankara, 1936, s.26, 27.

¹⁴ **C.H.P.Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935**, Ankara, 1935, s.214.

¹⁵ **Ulus**, 22 Sonkânun 1936, s.1.

¹⁶ **Ulus**, 25 Sonkânun 1936, s.1.

¹⁷ **Cumhuriyet**, 25 İkincikânun 1936, s.1.

¹⁸ Prof.Fritz Baade, 1893 yılında Almanya'da dünyaya geldi. Yükseköğrenimini ünlü Alman üniversitelerinde tamamladıktan sonra 1923 yılında Göttingen Üniversitesi'nden iktisat doktorasını aldı. Hitler'in iktidara gelişiinde bir aralık resmî hizmetlerinden uzaklaştırılınca özel bir tarım işletmesinin yönetimini üzerine alan Baade'nin 1927 yılında Alman Sosyalist Partisi'nin kabul ettiği tarım programını hazırlayanlar arasında bulundu. 1928 yılında Berlin Üniversitesi'ne doçent olarak atandı. Birinci Dünya Savaşı'na katıldı. 1930-1933 yıllarında Alman Parlamentosu'nda üye olarak bulundu ve Sosyal Demokrat Parti'nin bir mebusu olarak görev yaptı. Hitler'in iktidara geçmesinin ardından Prof.Fritz Baade Türkiye'ye geldi. Ekonomi Bakanlığı'na tarım mahsulleri piyasası konusunda müşavir olarak tayin edildi. Bu görevini 1935-1939 yılları arasında yürüten Baade, 1939'dan 1944'e kadar yine Türkiye'de hususî müşavir sıfatıyla faaliyette bulundu. Bu dönemde, Ankara Ziraat Fakültesi'nde ziraî

yerüstü kaynaklarını değerlendirecek ve ihracatını sağlayacak sanayi tesislerinin kurulması amaçlandı¹⁹.

Yerli ve yabancı uzmanların 1936'da İktisat Vekâleti'ne gönderdikleri raporlar doğrultusunda, Celal Bayar İBYSP'nin belirlenen esasları hakkında şu açıklamalarda bulundu: "... Devlet'in, endüstri plânı tatbikatı dolayısıyla, büyük makine alıcısı olarak sahneye çıkışı, bilmukabele mahsullerimizi almaları ve aramaları kaydını ileri sürmek politikamızı temin etmiştir... Şimdi ikinci bir beş senelik plânın da esaslarını tespit ettik. İcra Vekilleri Heyetince tetkik olunmaktadır. Yeni plân şu fasılları ihtiva ediyor: Madencilik, maden kömürü ocakları işletmeleri, mıntika elektrik santralleri, ev mahrukâtı sanayi ve ticareti, toprak sanayi, gıda maddeleri sanayi ve ticareti, kimya sanayi, makine sanayi, denizcilik. Türkiyenin endüstrileşmesini istiyoruz. Endüstrileşmeyi, zira üretimi çok ve çoğalabilir bir memleket olmak bakımından da hayatî bir zaruret gördüğümüz için, bugünün en büyük millî dâvasıdır diyoruz..."²⁰

İBYSP ile özellikle ülke kalkınması ve millî savunma açısından stratejik bir öneme sahip maden ve ağır sanayisine ağırlık verilecekti²¹.

Dokuz ana kola ayrılan İBYSP kendi içinde;

A- Madencilik

- 1- Şark kromları işletmeleri
 - a- Guleman krom madeni
 - b- Guleman çevresindeki yedek krom yatakları
- 2- Ferrokrom sanayi
- 3- Ergani bakır madeni işletmesi
- 4- Kuvarshan ve Murgul bakır madenleri işletmeleri
 - a- Kuvarshan bakır madeni
 - b- Murgul-Cansul bakır madenleri
- 5- Krom ve bakır dışı metal madenler işletmeleri
 - a- Simli kurşun ve çinko bileşim cevherleri

pazarlama dersleri de okuttu.1946-1947 yıllarında A.B.D.'nde yayım işlerinde çalıştı. II.Dünya Savaşı yıllarında ailesi ile birlikte Kırşehir'e taşınan Baade, Hacibektaş taşları ve Terme suları üzerine çalıştı. Kırşehir'de yaptığı çalışmalar nedeniyle Belediye tarafından kendisine, "onursal hemşehri" unvanı verildi. 1948'de Almanya'ya geldi ve Kiel Üniversitesi'ne ordinaryüs profesör olarak atandı. Çeşitli araştırma enstitülerinde müdürlük yapan Prof.Fritz Baade, 1961 yılında Bonn'daki "Az Gelişmiş Ülkelerin İktisadî Meselelerini Araştırma Enstitüsü" müdürlüğünü yaptı. Cavit Orhan Tütengil, "Türkiye'nin Sorunları ve Prof.Dr.Fritz Baade", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XXIV, S.1-2, 1964, İstanbul, 1964, s.109, 110.

¹⁹ 100.Yaşında Celâl Bayar'a Armağan, s.343.; İsmet Bozdağ, Zafierlerle ve Şereflerle Dolu Bir Hayat Celâl Bayar, İstanbul, 1986, s.44, 45.

²⁰ Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri 1921-1938 Ekonomik Konulara Dair, s.186, 187.

²¹ On Beşinci Yıl Kitabı, Ankara, 1938, s.560.

- b- Yardımcı cevherler
- c- Demir cevherleri
- B- Maden kömürü ocakları işletmeleri
 - 1- Ereğli taşkömürü havzası işletmesinin genişletilmesi ve modernize edilmesi
 - 2- Kütahya linyit havzası işletmesi
- C- Bölgesel elektrik santralleri²²
 - 1- Zonguldak bölgesi elektrik santrali
 - 2- Kütahya bölgesi elektrik santrali
- D- Ev yakıtı sanayi ve ticareti
- E- Toprak sanayi
 - 1- Cüruf çimentosu sanayi
- F- Şamot (ateşe dayanıklı malzeme) sanayi
- G- Gıda maddeleri sanayi ve ticareti
 - 1- Ekmek ve un sanayi
 - 2- Zeytinyağı rafinerisi
 - 3- Yaş ve kuru meyve sanayi ve ticareti
 - 4- Et sanayi
- H- Kimya sanayi
 - 1- Soda sanayi
 - 2- Reçine sanayi
 - 3- Afyon (morfin) sanayi
 - 4- Gülyacı sanayi
 - 5- Gliserin, yağ asitleri ve sabun sanayi
 - 6- Petrol rafinerisi
 - 7- Sentetik benzin sanayi
 - 8- Azot sanayi
- İ- Mekanik Sanayi
 - 1- Makina ve madeni eşya sanayi
 - 2- Ölçü sanayi ve ticareti
 - 3- Kalay galvanizli sac (teneke) sanayi
 - 4- Boru sanayi
- J- Denizcilik

²² B.C.A., 030.10.0.0.166.156.2.

- 1- Deniz sanayi ve ticareti
- 2- Su mahsulleri sanayi ve ticareti olarak sınıflara ayrıldı²³.

1- Madencilik

a- Krom Madeni İşletmeleri

İBYSP ile Şark Krom İşletmeleri bünyesinde, 300 kW gücünde bir adet Guleman krom madeni tesisi ile Guleman²⁴ çevresinde üç adet krom madeni yedek işletme tesisi kurulacaktı. 100 bin ton üretim kapasitesine sahip olacak tesislerde, ayrıca kısmi ferrokrom üretimi yapılacak ve üretilen kromitin bir kısmı ihraç edilecekti. İşletmelerin tesis sermayesi 500 bin lira olacak ve bu işletmelerde toplam 250 memur ve işçi çalışacaktı²⁵.

Ferrokromu²⁶ üreterek, ihraç etmek için Kütahya'da bir ferrokrom sanayi tesisinin kurulması ön görüldü. Kuruluş ve işletme sermayesi 800 bin lira olacak tesisin 20 bin kW veya 80 milyon kW/s gücünde olması ve toplam 100 işçi ve memur çalıştırması planlandı²⁷.

b- Bakır Madeni İşletmeleri

Diyarbakır'ın Ergani ilçesinde, yurtdışına yıllık 6.300 ton blister bakır ve yurtiçine ise 1.200 ton saf bakır üretmek için bir bakır madeni işletmesi kurulacaktı. İşletmenin sermayesi 3.6 milyon lira olacaktı. İşletme, 2 bin kW gücünde olacak ve burada 500 memur ve işçi çalışacaktı²⁸.

İktisat Vekili Celâl Bayar, Ergani bakır tesisinin kısa sürede tamamlanması için 1935'te Ergani'ye ulaşacak demiryolu hattının bitirilmesi gerektiğini söyledi. Ayrıca, maden hisselerinin %50'sinin Almanlarda, kalan %50'nin üçte ikisinin hazine ve üçte birinin ise İş Bankası'nda olduğunu belirterek, madenin işletme hakkının Sümerbank'a devredilmesinin uygun olacağını açıkladı²⁹.

²³ B.C.A., 030.10.0.0.166.156.2.

²⁴ Guleman maden işletmesi, Elazığ'a bağlı Alacakaya İlçesi (o dönem Guleman olarak adlandırılmaktaydı) yakınlarında ve Guleman çevresindeki yedek krom yatakları ise; Soru Dağı, Bahro-Bışaran Harmanı ve Keluşk Deresi'ni kapsayan alanda bulunmaktaydı. **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**, s.25-27.; Cemal Kutay, **Celâl Bayar**, II, İstanbul, 1939, s.505, 506.

²⁵ B.C.A., 030.10.0.0.166.156.2.

²⁶ Ferrokrom, paslanmaz veya diğer özel çeliklerin yapımında kullanılan bir hammaddedir. Düşük karbonlu ferrokrom, yüksek karbonlu ferrokrom ve şarj ferrokromu olarak üç türlü ferrokrom üretimi yapılmaktadır. **Madencilik Ana Planı Özel İhtisas Komisyonu Demir Dışı Metal Madenleri Çalışma Grubu Raporu**, Ankara, 1988, s.152.

²⁷ B.C.A., 030.10.0.0.166.156.2.

²⁸ B.C.A., 030.10.0.0.166.156.2.

²⁹ B.C.A., 030.10.00.00.166.154.8.12.

Bliſter bakır üretmek ve ihraç etmek için Artvin'in Murgul İlçesinde, yıllık 5 bin ton üretim kapasitesine ve 2.000 kW gücüne sahip, 800 memur ve işçinin çalışacağı bir bakır madeni işletmesi ile yine Artvin'e bağlı Kuvarshan yerleşim bölgesinde, yıllık 2 bin ton üretim kapasitesine ve 1.000 kW gücüne sahip ve 200 memur ve işçinin çalışacağı bir bakır madeni işletmesi kurulacaktır³⁰. Murgul-Cansul bakır maden işletmesinin kuruluş ve işletme sermayesi 3 milyon lira, Kuvarshan bakır madeni işletmesinin ise 500 bin lira idi³¹.

c- Krom ve Bakır Dışı Metal Maden İşletmeleri

Krom ve bakır dışında, simli kurşun ve çinkoyu işleyerek ithal etmek üzere yıllık 10 bin ton çinko ve 10 bin ton simli kurşun üretim kapasitesine ve 2 bin kW gücüne sahip olan ve 2.500 memur ve işçinin çalışacağı bir fabrika kurulacaktır. İşletmenin sermayesi 9 milyon lira olacaktır³².

Antimon³³, cıva, molibden, magnezit gibi tali cevherleri işlemek ve ihraç etmek için ise 1.500 kW gücünde ve 1.500 memur ve işçinin çalışacağı bir fabrika kurulacaktır. Bu tesisatın kuruluş ve tesis sermayesi 2 milyon lira idi. Karabük'te inşa edilecek demir cevheri tesisinin sermayesi ise 4 milyon lira idi. Tesis, 2 bin kW gücünde olup yıllık 400 bin ton demir cevheri işleyecekti. İşletmede, 2 bin memur ve işçi çalışacaktı³⁴.

Fransız Yazar Gérard Tongas, diğer sanayi kollarında yapılanların yanı sıra madencilğin Türkiye'nin kalkınması açısından olan önemini ve yapılması gerekenleri şöyle açıklamıştır: "... Türkiye'nin, hemen bütün ekonomik faaliyeti ellerinde tutan bir monopoller memleketi olduğu unutulmamalıdır; işte hükümetin başlıca gayesi bütün Türk monopollerine hâkim olmaktır. Bunun neticesi olarak, maden teşebbüslerinin yüksek idaresini de eline alması lâzımdır. Türkiye'nin toprakları hakiki bir hazinedir. Burada bütün madenler bol miktarda bulunur. Kömür, altın, bakır, demir, kalay, kurşun ve cıva gibi daha birçokları. Henüz tamamıyla işletilmekten uzak olan bu servetler, günün birinde, geniş ve değişik bir endüstriyi beslemeye ve aynı zamanda yüksek miktarda ihracat yapmaya muktedir olabilir. Tek başına Ereğli-Zonguldak havzası bile bütün Akdeniz memleketlerinin kömür ihtiyacına cevap verebilir. Nihayet, Anadolu'da yirmi kadar petrol, kırk kadar manganez muntıkası, yüz kadar kurşun ve bir o kadar krom madeni vardır... Böylece muazzam bir ekonomik programın tatbiki ile

³⁰ B.C.A., 030.10.0.0.166.156.2.

³¹ Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936, s.54.; Kutay, Celâl Bayar, II, s.522.

³² B.C.A., 030.10.0.0.166.156.2.

³³ Kimyasal sembolü Sb olan Antimon, mavimsi renkte ve billur yapıda bir elementtir. Kırılgan bir yapıya sahip olan Antimon, tıpta ve tekstilde kimyasal bir madde olarak kullanılmaktadır. Türk Ansiklopedisi, III, Ankara, 1953, s.119.

³⁴ B.C.A., 030.10.0.0.166.156.2.

tamamıyla müstakil Türkiye yakın zamanda zirai olduğu kadar endüstriyel bir devlet haline gelecek bir kudrete sahip olacaktır.”³⁵

2- Kömür İşletmeleri

a- Ereğli Taşkömürü Havzası İşletmesi

Zonguldak’a bağlı Ereğli Havzası içerisinde yer alan ve her biri 1 milyon ton üretim kapasitesine sahip Zonguldak ve Kozlu işletmeleri ile 1.5-2 milyon ton üretim kapasitesine sahip Çatalağzı işletmesinden oluşan Ereğli Taşkömürü Havzası’nda³⁶, 4.5 milyon ton lave kömür çıkarmak için 17 milyon lira sermayeli bir kömür işleme tesisi kurulacaktı. Tesis, 30 bin veya 80 milyon kW/h gücünde olacak ve bünyesinde 20 bin memur ve işçinin çalışacağı üç kömür ocağı işletmesi bulunacaktı³⁷.

Ereğli, Zonguldak ve Kozlu’daki maden işletmelerini makineleştirerek kömür üretimini arttırmak için İngiltere’nin en büyük maden mühendisliği şirketlerinden biri olan Meco Şirketi ile çalışmalar yapıldı. Kömür havzalarında incelemelerde bulunmak üzere Meco Şirketi’nin Paris Şubesi Direktörü Donald Gurrey, Maden Ocağı Müdürü J.T.Barclay ve şirketin uzman mühendislerinden J.R.Jenkins’inde içinde bulunduğu bir heyet, 9 Haziran 1938’de Türkiye’ye geldi³⁸.

Heyet, yapılacaklar hakkında şu açıklamalarda bulundu: *“Türkiyeye, Karadeniz sahilindeki kömür ocaklarını makineleştirmek suretiyle üretimi artırmak için tetkikat yapmak üzere geldik... Her sahada diğer dünya milletlerinden geri kalmadığını göstermiş olan Türkiyenin madencilik sahasında da aynı gelişmeyi temin edeceğine imanımız vardır. Seri adımlarla sanayileşmekte olan Türkiyede yeni kurulan fabrikalarda büyük bir liyakat gösteren Türk işçisinin makineleştirilecek Türk maden ocakçılığında da aynı ihtisas ve kabiliyeti göstereceği muhakkaktır. Bu hususta yakında bir fikir edinmek maksadıyla derhal Ereğli, Zonguldak, Kozlu maden havzasına gidiyoruz... Mahallinde tetkiklerimizi bitirdikten sonra*

³⁵ Gérard Tongas, “Atatürk Türkiyesinin hakikî yüzü: Türkiyenin endüstrileşmesi”, **Aynı Tarihi**, S.31 (1-30 Haziran 1936), Ankara, 1936, s.277.

³⁶ Ereğli kömür havzasından kömürün ilk olarak elde edilişiyile ilgili olarak; Ereğli’ye bağlı Kestaneci Köyü’nden gemici Hacı İsmail Efendi, 1822 yılında köyünde bulduğu siyah taşları İstanbul’a getirdi ve Sultan II.Mahmud’a sundu. Bu taşların taşkömürü olduğu anlaşıldı ve Hacı İsmail Efendi beş kese altın ile ödüllendirildi. Ahmet Ali Özeke, **Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi**, İstanbul, 1955, s.4.; Daha sonra Bahriyeli Uzun Mehmet tarafından Ereğli havzasında 1829 yılında bulunan taşkömürü, 1848 yılında çıkartılmaya başladı. Kömürün işlenmesi için Sultan Abdülmecid’in kapıcıbaşlarından, Ahmet Nazif Ağa ile Ebniye-i Hassa’dan Hüsnü Halife Bey, Ereğli’ye gönderildiler. Sultan Abdülmecid’in 1848’deki fermanı ile maden havzası vakfedildi ve idaresi Hazine-i Hassa’ya devredildi. 1865’e kadar Hazine-i Hassa idaresinde bulunan maden havzası, 1865-1909 döneminde Bahriye Nezareti, 1909-1920 döneminde Ticaret Nezareti ve 1920’den itibaren ise İktisat Vekâleti’nin idaresi altında bulundu. Ahmet Naim, **Zonguldak Havzası Uzun Mehmetten Bugüne Kadar**, İstanbul, 1934, s.18-20

³⁷ **B.C.A.**, 030.10.0.0.166.156.2.

³⁸ **Cumhuriyet**, 10 Haziran 1938, s.1, 2.

Ankaraya gideceğiz ve bir müddet de orada kalıp alâkadar müesseselerle fikir alışverişinde bulunduktan sonra raporumuzu vermek üzere Londraya döneceğiz... Az bir müddet sonra derhal işe başlamak üzere gene geleceğiz...”³⁹

b- Kütahya Linyit Havzası İşletmesi

Kütahya linyit havzasında ise elektrik ve kimya sanayisine linyit⁴⁰ üretmek için 4.65 milyon lira sermayeye sahip, 4 bin kW/h kuvvetinde ve 1.250 memur ve işçinin çalışacağı bir linyit işleme tesisi inşa edilecekti⁴¹.

3- Bölgesel Elektrik Santralleri

a- Çatalağzı Termik Santrali

İBYSP ile öncelikle, beş yıl içinde Anadolu'daki tüm elektrifikasyon işlerinin bitirilmesi ve Ankara'da bir yıl ücretsiz kullanılmak üzere 40 bin radyonun dağıtılması düşünüldü⁴². Bunun dışında, Zonguldak havzasındaki maden ocaklarının, Çatalağzı-Ereğli elektrikli demiryolunun, liman ve şehirlerin elektrik ihtiyacının 5-6 yıl içinde 100 milyon kW olacağı ön görülerek⁴³, Zonguldak'a bağlı Çatalağzı'nda 100 milyon kW'lık enerji üreten ve 100 memur ve işçinin çalışacağı bir elektrik santralının kurulması uygun görüldü. Santralin tesis ve işletme sermayesi 5.2 milyon lira olacaktı⁴⁴. Zonguldak Çatalağzı Santrali'nden alınacak enerji, 50 km'lik bir hava hattı ile Ereğli Limanı'na kadar iletilecekti⁴⁵.

b- Tunçbilek Termik Santrali

İstanbul, Bursa, İzmit, Eskişehir gibi sanayi kentlerine ve İBYSP ile kurulacak fabrikalara ucuz enerji sağlamak için Kütahya'nın Tunçbilek beldesinde, 375 milyon kW'lık bir enerji üretecek santralin kurulması planlandı. Santralin tesis bedeli 10.25 milyon lira ve işletme bedeli ise 200 bin lira olarak hesaplandı⁴⁶.

³⁹ *Cumhuriyet*, 10 Haziran 1938, s.2.

⁴⁰ Linyit, siyah ve kahverengi renklerde olan ve bünyesinde çoğunlukla %25-45 karbon bulunan en genç kömür türüdür. Saadet Üneri-Ömer Kuleli-Osman Gürel, *Kimya Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1981, s.78.

⁴¹ *B.C.A.*, 030.10.0.0.166.156.2.

⁴² *Ayın Tarihi*, S.28 (1-31 Mart 1936), Ankara, 1936, s.413.

⁴³ *Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936*, s.88.; Kutay, *Celâl Bayar*, II, s.543.

⁴⁴ *B.C.A.*, 030.10.0.0.166.156.2.

⁴⁵ *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1938, s.1.

⁴⁶ *Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936*, s.90-99.; Kutay, *Celâl Bayar*, II, s.543-550.

4- Ev Yakıtı Sanayi ve Ticareti

İBYSP’nda ev yakıtı sanayisi ve ticareti, ormanlı ve ormansız düşük nüfuslu yerler ile şehir ve kasabalar gibi nispeten yoğun nüfuslu bölgeler olarak iki ana kısımda ele alındı. Plana göre, ormanlık yerlerde yaşayan yaklaşık 7 milyon kişinin yakacak ihtiyacının odun ve odun kömürü ile karşılanması sonucu bir bakıma ormanların bakımı yapılacaktı. Ormansız bölgelerde yaşayan yaklaşık 4 milyon kişinin ısınması maden kömürü, odun ve mangal kömürü ile sağlanacaktı⁴⁷.

Ev yakıtının; briket, sömükok veya sömükok briketi olan linyit ve briket halindeki kok veya sömükok halindeki taşkömüründen elde edilmesi planlandı⁴⁸. Yılda 240-330 bin sömükok ve 25 bin katran üretilecek olan fabrikanın inşaa ve işletme masrafları için 3.5-4 milyon liraya ihtiyaç duyulmaktaydı. İşletim gücü 1.000 kW olacak fabrikada 500 memur ve işçi çalışacaktı⁴⁹.

5- Toprak Sanayi

a- Cüruf Çimento Sanayi

Toprak sanayi, cüruf çimento sanayi ve ateşe dayanıklı malzeme sanayi olarak ikiye ayrılmaktaydı. Özellikle, demiryolu ve deniz işleri inşaatı ile sanayide önemli bir ihtiyaç malzemesi olan cürufu üretmek için yıllık 120 bin ton üretim kapasitesine sahip ve 2 bin kW gücünde bir fabrikanın Karabük’te kurulması planlandı. Toplam 200 memur ve işçinin çalışacağı fabrikanın tesis ve işletme bedeli 1.225 milyon lira olacaktı⁵⁰.

b- Şamot (Ateşe Dayanıklı Malzeme) Sanayi

Yılda 15 bin ton tuğla⁵¹ ve 1.800 bin ton ateşe dayanıklı toprak üretecek fabrikanın kurulması için 1.05 milyon liralık bir sermayeye ihtiyaç duyulmaktaydı. Fabrikanın işletim gücü ise 2 bin kW olacak ve tesiste 100 memur ve işçi çalışacaktı⁵².

⁴⁷ Özeken, **Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi**, s.105, 106.

⁴⁸ **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**, s.108.; Kutay, **Celâl Bayar**, II, s.554-557.

⁴⁹ **B.C.A.**, 030.10.0.0.166.156.2.

⁵⁰ **B.C.A.**, 030.10.0.0.166.156.2.

⁵¹ Yüksek sıcaklığa ve yalazın aşındırmasına dayanıklı olan ateşe dayanıklı tuğla, bileşen olarak yüksek miktarda SiO₂ ve Al₂O₃, az miktarda Fe₂O₃, CaO,MgO bulunan bir maddedir. S.Üneri-Ö.Kuleli-O.Gürel, **Kimya Terimleri Sözlüğü**, s.25.

⁵² **B.C.A.**, 030.10.0.0.166.156.2.

6- Gıda Sanayi ve Ticareti

a- Yaş ve Kuru Meyve Sanayi ve Ticareti

İBYSP ile gıda sanayisinde bozulmaya müsait tarım ürünlerini korumaya yönelik soğuk hava tesislerinin⁵³ kurulması, vagon ve motorlu araçların temini gibi hususlara önem verildi. Böylece, ürünlerin iç ve dış pazara sevkinde yaşanacak ürün kayıplarının önüne geçilecek ve milli servet kaybı önlenecekti⁵⁴. Bu doğrultuda; elma, üzüm, kavun, karpuz, kayısı, erik, incir gibi tarım ürünlerinin ambalaj ve konserve ile korunarak iç ve dış piyasaya gönderilmesi için dördü Malatya'da, ikisi Erzincan'da ve diğerleri de Diyarbakır ve Elazığ'da olmak üzere toplam sekiz adet kayısı kurutma tesisi; Niğde, Kastamonu, Gümüşhane, Sapanca, Ünye, İnebolu, Ordu veya Vona'da birer adet elma fabrikası ve ambalaj evi; İzmir'de bir tane tecrübe soğuk hava deposu; Bandırma'da bir adet soğuk hava deposu; Mersin'de bir limon deposu; Dörtöyl'de bir portakal ambalaj evi; İzmir, Bursa ve Edirne'de birer domates ezmesi fabrikası; Manisa, Salihli, Turgutlu, Alaşehir ve Akhisar'da birer adet yaş üzüm soğuk hava deposu kurulacak ve bunlara ilaveten bir soğuk hava şilebi ile demiryolu soğuk hava vagonu temin edilecekti. Tüm bunlar için toplam 1 milyon liralık bir kaynağa ihtiyaç vardı⁵⁵.

b- Ekmek ve Un Sanayi

Ankara, İstanbul ve İzmir'in ekmek ve un ihtiyacını karşılamak için 5 milyon lira sermaye ile altı ekmek ve un fabrikası kurulacaktı. Toplam 450 memur ve işçini çalışacağı fabrikalarda 170 bin ton ekmek üretecekti⁵⁶.

c- Et Sanayi

Trabzon'da tesisi düşünülen et sanayi işletmeleri ile günde 2.000 koyun ve 200 sığır kesecek kapasitede bir sahil mezbahası ve günde 2.500 kutu konserve yapılabilecek bir et konserve ve soğutma tesisatı ile kesim ve ayırma sonucu arda kalan deri, yağ, kan, bağırsak ve boynuz gibi yan maddeleri değerlendirecek işletmelerden kurulacaktı⁵⁷. Tüm bu tesislerin kurulum ve işletim bedelleri toplamı 2.25 milyon lira idi⁵⁸.

⁵³ Soğuk hava depoları, toplanan meyve ve sebzelerin uygun ortamlarda, besin değerlerini koruyarak türlerine göre 6 ay kadar muhafaza edildiği yerlerdir. Bekir Cemeroğlu, "*Meyve Sebzelerin Soğukta Depolanmaları*", **Meyve ve Sebze İşleme Teknolojisi**, I, Editör: Bekir Cemeroğlu, Ankara, 2009, s.327.

⁵⁴ **Cumhuriyet**, 18 Ağustos 1936, s.1.

⁵⁵ **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**, s.168, 169.; Kutay, **Celâl Bayar**, II, s.592, 593.

⁵⁶ **B.C.A.**, 030.10.0.0.166.156.2.

⁵⁷ **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**, s.183, 184.; Kutay, **Celâl Bayar**, II, s.602, 603.

⁵⁸ **B.C.A.**, 030.10.0.0.166.156.2.

d- Zeytinyağı Rafinerisi

Yapılan incelemeler sonucu, Edremit-Ayvalık bölgesi ile Ayvalık ilçesinde rafineri zeytinyağı üretmek ve ihracatını yapmak için günde 20 ton ham zeytinyağı üretecek modern bir zeytinyağı rafinerisinin kurulmasına karar verildi⁵⁹. 25 memur ve işçinin çalışacağı rafinerinin işletim bedeli ise 700 bin lira olacaktı⁶⁰.

7- Kimya Sanayi

a- Soda Sanayi

Kimya sanayisinin temelini, asit ve alkali sanayisi oluşturur. Alkali sanayisinin kollarından biri ise soda sanayisi idi. Soda, kimya sanayisinde temizlik malzemeleri ve boya gibi birçok kimyevî maddelerin üretiminde, dokuma sanayisinde kumaşların temizlenmesi ve boyanmasında, cam, kâğıt, patlayıcı madde, emaye, nişasta ve şeker sanayisinde yaygın olarak kullanılan önemli bir madde idi⁶¹.

Yurtiçinde soda üretmek amacıyla İBYSP içinde soda sanayisinin tesisine de yer verildi. İstanbul veya Van'da kurulması planlanan soda fabrikasında toplam 60 memur ve işçi çalıştırılarak, yılda 6 bin ton soda üretilcekti. Fabrikanın kuruluş ve işletim maliyeti ise 560 bin lira olacaktı⁶².

b- Reçine Sanayi

Özellikle kızıl ve karaçamdan çıkarılan reçineden, terebentin yağı ve kolofon üretilmekteydi. Bu maddeler ise sabun, lavanta, vernik, maske, patlayıcı madde, şarapnel mermisi gibi mamullerin üretiminde kullanılmaktaydı⁶³. Kimya ve savaş sanayisinde yaygın olarak kullanılan reçinenin yurtiçinde üretilmesi oldukça önemli idi. Bu maksatla, yılda 150 ton terebentin ve 450 ton kolofon üretmek üzere, Mudanya'da bir reçine fabrikasının kurulması planlandı. Mudanya'da 225 memur ve işçinin çalışacağı reçine fabrikasının tesisi için 80 bin lira sermaye gerekmekteydi⁶⁴.

⁵⁹ Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936, s.147.; Cemal Kutay, Celâl Bayar, II, s.578.

⁶⁰ B.C.A., 030.10.0.0.166.156.2.

⁶¹ Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936, s.195.; Kutay, Celâl Bayar, II, s.608.

⁶² B.C.A., 030.10.0.0.166.156.2.

⁶³ Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936, s.203.; Kutay, Celâl Bayar, II, s.613.

⁶⁴ B.C.A., 030.10.0.0.166.156.2.

c- Afyon (Morfin) Sanayi

İBYSP hazırlanmadan önce, afyon⁶⁵ üretmek için bir afyon fabrikasının tesisi ve önemi üzerine bir takım açıklamalar yapıldı. Bunlar arasında, J.V.Whittall & Company Limited Şirketi'nin 2 Ocak 1934'te İktisat Vekili Celâl Bayar'a gönderdiği yazısında, afyon sanayisinin büyük kar getiren bir sanayi olduğu, Türkiye'nin afyon ürettiği halde bunu işlemediği, Türk köylüsünün emeği ve alın terinin milyonluk kârının Avrupalı fabrikatörlerinin ceplerini doldurduğu söylenmekteydi⁶⁶.

Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekili Refik Saydam'ın 1936'da Başvekâlete gönderdiği yazısında ise, daha önceden İstanbul'da faaliyette olan morfin fabrikalarından birinin satın alınarak yeniden faaliyete geçirilebileceği, Fransızların Kuzguncuk'taki fabrikasının alınabileceği, Ankara'da açılması planlanan uyuşturucu maddeler fabrikasının muhtemelen zarar edeceği kanısıyla açılmadığı ve uygun bir fiyatla yılın belirli dönemlerinde çalışacak bir uyuşturucu fabrikasının açılması gerektiği söylenmekteydi⁶⁷.

Devamlı suretle tartışılan afyon fabrikasının tesis işi, İBYSP'da yer aldı. İşletilecek afyon fabrikasında yılda 120 bin kg. afyon işlenecek ve fabrikadan 12 bin kg. baz morfin çıkarılacaktı⁶⁸. Afyon fabrikası için toplam 1 milyon lira sermaye gerekiyordu. Ankara'da kurulacak fabrikada toplam 100 memur ve işçi çalışacaktı⁶⁹.

d- Gülyağı, Gliserin, Yağ Asitleri ve Sabun Sanayi

Isparta, Burdur ve Atabey'de 1936 yılı itibariyle toplam 600 bin kilo gülyağı üretimini gerçekleştirilmekteydi. Bu miktarı arttırmak için toplam 325 bin lira sermaye ile Isparta Gülyağı Fabrikası'nın üretim kapasitesinin yıllık 400 bin kiloya çıkartılması, Atabey'de yıllık 500 bin kilo ve Burdur'da ise yıllık 250 bin kilo gül işleyebilecek kapasitede bir fabrikanın kurulması planlandı. Kayseri'de tesisi düşünülen ve günde 1 ton gliserin⁷⁰, 20 ton yağ ve yağ

⁶⁵ Afyon, haşhaş kobalaklarından üretilmekte olup, Türkiye'de ağırlıklı olarak; İzmir, Isparta, Burdur, Denizli, Afyonkarahisar, Konya, Yalvaç, Bolvadin, İnegöl, Yenişehir, Beypazarı, Çorum, Tokat, Amasya ve Malatya'da yetiştirilmektedir. Afyonun elde edildiği haşhaştan yemeklik yağ, küspesinden ise hayvan yemi olarak yararlanılır. **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**, s.206.; Kutay, **Celâl Bayar**, II, s.615.

⁶⁶ **B.C.A.**, 030.0.010.178.230.10.

⁶⁷ **B.C.A.**, 030.0.010.178.230.10.

⁶⁸ **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**, s.210.; Kutay, **Celâl Bayar**, II, s.618.; Türkiye'nin ham afyon ihracat rakamları; 1929'da 519.615 kg., 1930'da 347.441 kg., 1931'de 262.007 kg., 1932'de 219.475 kg., 1933'te 214.758 kg., 1934'te 556.114 kg., 1935'te 98.530 kg. idi. **B.C.A.**, 030.0.010.178.230.10.

⁶⁹ **B.C.A.**, 030.10.0.166.156.2.

⁷⁰ Gliserin, tatlı ve kokusuz berrak bir sıvı olup, ilk kez 1779'da Scheele tarafından bulundu. Gliserin birçok ürünün korunması, yumuşatılması ve nemlendirilmesinde kullanılır. R.Norris Shreve-Joseph A.Brink, **Kimyasal Proses Endüstrileri**, II, Çev: A.İhsan Çataltaş, İstanbul, 1985, s.156, 157.

asitleri⁷¹ işleyecek ve sabun üretecek sanayi tesisinin kurulması için yaklaşık 450 bin liralık bir sermayeye ihtiyaç duyulmaktaydı⁷².

e- Petrol Rafinerisi, Sentetik Benzin ve Azot Sanayi

Marmara havzasında ve İç Anadolu'da ham petrol işlemek üzere kurulması planlanan iki adet petrol rafinerisinin tesisi için 5 milyon liralık bir sermayeye ihtiyaç duyulmaktaydı. Rafineriler, yılda 26 bin ton benzin, 33 bin ton gazyağı, 26 ton motorin, 12 bin ton makine yağı ve 2 bin ton mazot gibi petrol ürünleri üretecekti. Zonguldak'ta veya Kütahya'da kurulması planlanan sentetik benzin sanayi tesisi ise yılda 25 bin ton katran üretecekti. Toplamda 250 memur ve işçinin çalışacağı işletmenin kurulabilmesi için 3.5-8 milyon liralık bir sermaye gerekmektedir⁷³.

İzmit'te kurulması planlanan ve 3 bin ton nitrik asit, 2 bin ton amonyum ve azot oksit, 1.1 bin ton karpit üretecek azot sanayi tesisinin inşası için yaklaşık 1.8 milyon lira sermaye gerekliydi⁷⁴.

8- Mekanik Sanayi

Karadeniz Ereğli'de 1.1 milyon lira sermaye ile tesisi düşünülen makine sanayisi; ziraat makineleri ve aletleri, yay, tekerlek, zincir, yedek makineler, armatörler ve tulumbalar, makine elemanları, cıvata, vida, radyatör, soba gibi ürünlerin üretimi esasına dayanacaktı⁷⁵.

T.B.M.M.'de 26 Mart 1931'de kabul edilen 1782 Sayılı “*Ölçüler Kanunu*” ile Türkiye'de kullanılacak ölçü birimi, ondalık metre olarak belirlenecek ve ülke içindeki tüm ölçü aletleri buna göre tanzim edilecekti⁷⁶. Bu ihtiyacı karşılamak için İstanbul'da kurulması düşünülen ve yaklaşık 400 bin liralık bir sermaye gerektiren ölçü fabrikasında, bez, ağaç ve metalden şerit, kırma ve çubuk metreler; ağaç ve metalden litre ve ölçekler; dökme demir ve pirinçten tartılar; masa ve el terazileri, kantar, baskül ve tartı aletlerin üretilmesi planlandı. Karabük'te tesis edilecek boru fabrikasının; ufkî boru dökümevi, karıştırma dairesi, rekor, kaba eşya dökümü için gerekli arsa, bina, makine ve tesisat için 2 milyon lira gerekmektedir. Yine

⁷¹ Uzun karbon zincirlerinden oluşan yağ asitleri, doymuş ve doymamış yağ asitleri olarak ikiye ayrılır. Yağ asitleri, doymuş (katı) ve doymamışlarına (sıvı) göre oda sıcaklığında katı veya sıvı halde bulunurlar. Liz Applegate, *Sağlıklı Yaşam ve Yüksek Performans için Beslenme ve Diyet İlkeleri*, Çev: Haydar Özpınar, İstanbul, 2011, s.104.

⁷² *Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936*, s.213-222.; Kutay, *Celâl Bayar*, II, s.619-622.

⁷³ *B.C.A.*, 030.10.0.0.166.156.2.

⁷⁴ *B.C.A.*, 030.10.0.0.166.156.2.

⁷⁵ *Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936*, s.265-268.; Kutay, *Celâl Bayar*, II, s.652-654.

⁷⁶ *Resmi Gazete*, S.1765, (4 Nisan 1931), Ankara, 1931, s.359.

Karabük'te 500 bin lira sermaye ile 5 bin ton teneke üretecek bir kalay galvanizli saç (teneke) fabrikasının kurulması planda yer aldı⁷⁷.

9- Denizcilik

Denizbank'ın da desteği ile tesis edilmesi planlanan deniz ve su mahsulleri sanayisi içinde; İstanbul ve İzmir'e liman inşası, Haliç'te yer alan havuzun tamiri ile ek kısım inşası, tarama, palamar, şamandıra malzemeleri ile deniz feneri ve sis düdüklarinin tesisi yer alacak olup tüm bu çalışmalar için 10.680 milyon lira tahsis edilecekti⁷⁸.

Su ürünleri sanayisi içinde; balık laboratuvarı, İstanbul ve Trabzon balık unu fabrikası, İstanbul konserve fabrikası ve soğuk hava deposu, havyar ve balıkyağı işletmeleri ile dalyan ve göl işletmeleri bulunmaktaydı. Tüm bunlar için toplam 2.45 milyon lira ayrılacaktı⁷⁹.

B- İKİNCİ BEŞ YILLIK SANAYİ PLANI'NIN UYGULANMASI

Hazırlıklarına 1936 yılında başlanan İBYSP, Hükümet tarafından Eylül 1938'de resmen kabul edilerek uygulamaya konuldu⁸⁰. İBYSP, kullanılacak sermaye ve ekonomik faaliyetler bakımından birinci sanayi planından daha kapsamlı idi. Öyle ki, BBYSP ile yaklaşık olarak yirmi fabrikanın kurulması öngörülmüşken, bu sayı İBYSP'nda yaklaşık yüz civarında idi⁸¹. BBYSP'na ayrılan sermaye miktarı yaklaşık 44 milyon lira iken, İBYSP için 111.8 milyon lira kaynak tahsis edildi⁸².

M.Kemal Atatürk, 1 Kasım 1936'da TBMM'de yaptığı açılış konuşmasında İBYSP'na da yer verdi ve planın uygulanması hakkında şu açıklamalarda bulundu: “... *Endüstri programının tatbiki ciddî olarak devam ediyor. Her yeni endüstri eseri, muhitine refah ve medeniyet ve bütün memlekete haz ve kuvvet vermektedir. İkinci programın hazırlıkları şevk ile ilerlemektedir. Maden işletilmesi gelişme halindedir. Madenlerimiz bizim başlıca bir döviz kaynağımız olduğu için de, yüksek dikkatinizi celbe değerlidir. Artvin civarında bakır madenlerinden birinin işlemeye başlamasından memnun olduk. Ergani bakır madeninin*

⁷⁷ Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936, s.278-296.; Kutay, Celâl Bayar, II, s.661-672.

⁷⁸ Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936, s.331.

⁷⁹ Kutay, Celâl Bayar, II, s.694-710.

⁸⁰ Hasan Özyurt, “Atatürk Dönemi Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planları ve Türk Ekonomisindeki Yapı Değişikliğine Etkileri (1933-1938)”, *Sosyoloji Konferansları Dergisi Atatürk Özel Sayısı*, S.19 (1981), İstanbul, 1981, s.128.; Planın uygulamaya konulacağı dönemde Türkiye'nin ithalâtı 1937'de 114 milyon lira, 1938'de 150 milyon lira ve 1939'da 118 milyon lira iken, nakliye sıkıntılarından dolayı 1940'da 69 milyon liraya düşerek, 1933'teki ithalat miktarı olan 75 milyon liranın altına geriledi. Yine aynı dönemdeki ihracat oranları ise; 1937'de 138 milyon lira, 1938'de 145 milyon lira, 1939'da 127 milyon lira ve 1940'da 111 milyon lira idi. F.Neumark, “1939-1940 Senelerinde Türkiye Dış Ticareti”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, II, s.412.

⁸¹ Köksal-İlkin, *Türkiye'de İktisadî Politikanın Gelişimi (1923-1973)*, s.8.

⁸² 100.Yaşında Celâl Bayar'a Armağan, s.304.

işlemeye başlamasını, memleket için mühim bir fayda telâkki ediyoruz. Yine memleket için pek ehemmiyetli bulduğumuz diğer mesele, kömür havzasının rasyonel olarak işlemesidir. Üzerinde bulunduğumuz tedbirlerin süratle netice vermesini temenni ederim. Deniz ve deniz mahsulleri ticaret ve endüstrisi önemli bir mevzuumuzdur. Ticaret filomuzu yenilemek ve arttırmak teşebbüsünü memnun olarak kaydediyoruz. Limanlarımızda yeteri kadar teşkilât yapılması, umumî mağazalar ve antrepolar bulundurulması kararlaştırılmıştır...”⁸³

İBYSP, İkinci Dünya Savaşı'nın⁸⁴ yaklaştığı bir dönemde yürürlüğe girdi. Başvekil Celâl Bayar, İBYSP'nin yürürlüğe girme süreci hakkında yaptığı açıklamada: “... *Elde ettiğimiz tecrübelerle ve malî imkânlarla ikincisine başlamış bulunuyoruz. Şimdiye kadar ilân edilmemiş olmasının tek sebebi, işi, malî imkânlarımızla telif etmek içindir. Bu yaz tatilinde, bununla meşgul olacağız ve ümit ediyorum ki hepinizin takdirine mucip olacak ve millî ekonomi hayatında memlekete yeniden feyiz verecek eserler meydana getireceğiz. Sanayi hareketinde takip ettiğimiz gaye, millî ekonomi menfaat ve icaplarını, millî müdafaa zaruret ve icaplarıyla telif etmektir. İkisini beraber yürütmek istiyoruz...”⁸⁵ dedi.*

II.Dünya Savaşı'nın içeride ve dışarıda meydana getirdiği olumsuzluklardan, İBYSP doğrultusunda kurulması ön görülen işletmeler de etkilendi. Bu tesislerin bir kısmı savaştan hemen önce inşa edilirken, önemli bir bölümü ise savaşın sona ermesi ile faaliyete geçtiler.

1- İkinci Dünya Savaşı Öncesi Yapılan Çalışmalar

İBYSP'nin uygulanmasına, II.Dünya Savaşı'nın arifesi olan 1938 yılında geçildi⁸⁶. Planda yer alan tesislerin kurulma dönemlerini, II.Dünya Savaşı'ndan önce ve sonra olarak iki kısımda değerlendirebiliriz. Bu doğrultuda, madencilik alanında ülkenin kömür, bakır, krom ve petrol gibi yeraltı kaynaklarını çıkartarak işlemek ve elektrik üretmek için 14 Haziran 1935'te kabul edilen 2805 Sayılı, “*Etibank Kanunu*” ile 20 milyon sermayeli Etibank ve yine ülkedeki maden yatakları belirleyerek, çeşitli plan, proje, harita ve raporlar hazırlayarak, yeni bulunan maden cevherlerini işlemek, var olan madenlerin daha etkili olarak işletilmesini temin etmek ve maden sanayisinde görev yapacak olan teknik eleman ve mühendisleri yetiştirmek için 14

⁸³ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi: (TBMMZC)**, V/13, İ:2, (1 Kasım 1936), Ankara, 1936, s.5.; **Ayn Tarih**, S.36 (1-30 Sontesrin 1936), Ankara, 1936, s.19, 20.

⁸⁴ İkinci Dünya Savaşı, Almanya'nın 1 Eylül 1939'da Polonya'yı işgal etmesinin ardından, İngiltere'nin ve Fransa'nın Almanya'ya ultimatoma vermesi ve Almanya'nın bu ultimatoma cevap vermemesi üzerine, 3 Eylül 1939'da İngiltere'nin ve Fransa'nın, Almanya'yı işgal etmesi ile başladı. Fahir H. Armaoğlu, **Siyasi Tarih 1789-1960**, Ankara, 1973, s.620, 621.

⁸⁵ **Ülkü Halkevleri Dergisi**, XI, S.65, (Temmuz 1938), Ankara, 1938, s.388.

⁸⁶ Köksal-İlkin, **Türkiye'de İktisadî Politikannın Gelişimi (1923-1973)**, s.8.

Haziran 1935'te kabul edilen 2804 Sayılı “*Maden Tedkik ve Arama Enstitüsü Kanunu*” ile Maden Tedkik ve Arama Enstitüsü kuruldu⁸⁷.

a- Krom Sanayi

Etibank'ın 7 Aralık 1935'te aktif olarak çalışmalarına başlamasının⁸⁸ ardından maden sanayisinde de yoğun bir faaliyet dönemine geçildi. İBYSP'nın madencilik kolunda yapılan çalışmalar neticesinde, Etibank tarafından ilk olarak ele alınan maden, krom⁸⁹ oldu. Ergani-Maden ilçelerinin yakınlarında bulunan Guleman krom yatakları, cevher miktarı ve kalitesi bakımından çok iyi derecedeydi. Etibank tarafından işletmek üzere ele alınan Guleman krom yataklarında hızlı bir faaliyet dönemi yaşandı ve yılda 100 bin tondan fazla krom işleyecek bir tesis kurmak üzere 1937'de 18 km.'lik bir hat ile memur ve işçi evleri inşa edildi. Guleman Krom Madeni Tesisleri, 1937'de 1.195 milyon lira değerinde 48.444 ton kromun satışını gerçekleştirdi⁹⁰. Türkiye'deki bakır üretimi, 1937'de 54 ton iken, bu miktar 1939'da 561 tona kadar yükseldi⁹¹.

b- Bakır Sanayi

Savaş ve elektrik sanayisi için önemli bir yere sahip olan bakır⁹² madenini yurtiçinde üretmek için Deutsche Bank und Diskkonto Gezelşaft'ın Ergani Bakır T.A.Ş.'deki 1.5 milyon liralık hissesi, 11 Haziran 1936'da kabul edilen 3034 Sayılı “*Doyçe Bank Elinde Bulunan Ergani Bakırı Türk Anonim Şirketi Hisse Senetlerinin Satın Alınmasına Dair Kanun*” ile 850 bin liraya satın alındı ve şirketin satın alınan hisse senetleri Etibank'a devredildi⁹³. Ergani Bakır İşletmesi, devir işlemlerinin ardından yılda 7.500-10.000 ton saf bakır üretecek bir duruma geldi ve sermayesi 4.5 milyon liraya çıktı⁹⁴.

Bir diğer bakır madeni ise bir dönem Almanlar tarafından işletilen Artvin yakınlarındaki Kuvarshan bakır madeni idi. Maden havzası, Etibank'a devredildikten sonra atıl durumdaki

⁸⁷ TBMMZC, V/4, İ: 38, (14 Haziran 1935), Ankara, 1935, s.207-211.

⁸⁸ **On Beşinci Yıl Kitabı**, s.561.

⁸⁹ Krom, birçok yerde kullanılması nedeniyle stratejik bir madendi. Krom, konstrüksiyon malzemesi olarak çelik köprü, levha, profil olarak ve uçak, gemi, tren ile araba imalatında kullanılmaktaydı. Fuat Yavuz Bor, **Ekonomik Metalurji**, İstanbul, 1988, s.83.

⁹⁰ **On Beşinci Yıl Kitabı**, s.561, 562.

⁹¹ Özeke, **Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi**, s.60.

⁹² Bakır; ısı ve elektriği iyi bir şekilde iletmesi, kolay işlenmesi, aşınmaya ve korozyona karşı dirençli olması, manyetik özellik göstermemesi gibi özellikleri ile önemi açısından metaller arasında demir ve alüminyumdan sonra gelir. **Madencilik Ana Planı Özel İhtisas Komisyonu Demir Dışı Metal Madenleri Çalışma Grubu Raporu**, Ankara, 1988, s.1.

⁹³ TBMMZC, V/12, İ: 78 (11 Haziran 1936), Ankara, 1936, s.192.

⁹⁴ **On Beşinci Yıl Kitabı**, s.564.

tesiste büyük bir bakım, onarım ve yenileme çalışması yapıldı ve 1937’de tesisten saf bakır alınmaya başlandı. İşletme, 1938 yılının ilk altı ayı içinde 300 bin lira değerinde 1.100 ton bakır üretti⁹⁵.

c- Kömür İşletmeciliği

Kömür işletmeleri üzerine yapılan faaliyetler, 1923 yılından itibaren başladı ve Hükümet tarafından kömür havzasının millileştirilmesi için yoğun çalışmalar yapıldı. Millî sermayenin havzaya girişi, 26 Ağustos 1926’da İş Bankası ile gerçekleşti. Banka, Zonguldak havzasındaki 63, 177 ve 200 numaralı ocakları işletmek için 1926’da Türkiye Maden Kömür İşleri A.Ş.’ni; Kozlu havzasındaki 69 numaralı ocak ile 21 numaralı İhsaniye ocağını işletmek için 1926’da Kömür İş Kozlu Kömür İşleri T.A.Ş.’ni; Kilimli havzasındaki ocakları işletmek için 1929’da Kilimli Madenleri T.A.Ş.’ni; Kireçlik havzasındaki bazı maden ocaklarını işletmek için ise 1935’te Kireçlik Maden Kömürleri T.A.Ş.’ni kurdu⁹⁶.

Etibank’ın kurulmasının ardından, havzadaki üretimin yeniden düzenlenmesi için 31 Mart 1937 tarih ve 3146 Sayılı, “*Hükümetle Ereğli Şirketi Arasında Aktedilen 28 Teşrinisani 1936 Tarihli Satın Alma Mukavelesinin Tasdikine Dair Kanun*” ile Fransız Ereğli Şirketi’nin sahip olduğu tüm mal varlıkları, Hükümet’e devredildi. 15 Haziran 1937 tarih ve 3241 Sayılı, “*Ereğli Şirketinden Alınan Liman, Demiryolu ve Madenlerle Kozlu ve Kilimli Demiryollarının İşletilmesi ve Havzadaki Deniz İşlerinin İnhisar Altına Alınması Hakkında Kanun*” ile de Ereğli Şirketi’nden satın alınan liman ve madenler ile Hükümet tarafından işletilen Kozlu ve Kilimli demiryolları, Etibank’a geçti⁹⁷. Etibank’a geçen kömür havzasından 1937 yılında 471.050 ton kömür elde edildi ve 1.900 milyon liralık satış yapıldı⁹⁸.

Ereğli kömür havzasının birleştirilerek genişletilmesini sağlayarak, kömür üretimini arttırmak ve işletmelerin enerjisini sağlayacak bir elektrik santralını kurmak için çalışmalar yapıldı⁹⁹. Hükümet, Ereğli kömür havzasının birleştirilmesi doğrultusunda yapılacak ödemeler için 1.2 milyon lira tahsis etti¹⁰⁰.

⁹⁵ **On Beşinci Yıl Kitabı**, s.564.

⁹⁶ Özeken, **Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi**, s.67, 68.

⁹⁷ **Zonguldak 2002 İl Yıllığı**, Zonguldak, 2002, s.263, 264.

⁹⁸ **On Beşinci Yıl Kitabı**, s.563.; Havzada 1923-1936 yılları arasında yapılan kömür üretimine bakıldığında; 1923’te 597.499 ton, 1924’te 994.020 ton, 1925’te 957.625 ton, 1926’da 1.216.008 ton, 1927’de 1.323.833 ton, 1928’de 1.250.639 ton, 1929’da 1.421.008 ton, 1930’da 1.595.359 ton, 1931’de 1.574.091 ton, 1932’de 1.593.579 ton, 1933’te 1.852.107 ton, 1934’te 2.288.269 ton, 1935’te 2.340.491 ton, 1936’da 2.298.649 ton idi. Özeken, **Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi**, s.41.

⁹⁹ **Aydın Tarihi**, S.78 (1-31 Mayıs 1940), Ankara, 1940, s.35.

¹⁰⁰ **Aydın Tarihi**, S.78 (1-31 Mayıs 1940), s.33.

Havza'da, 1940 yılından önce şahıslara ait sekiz ocak ile biri yabancı sermayeli olmak üzere beş şirket bulunmaktaydı. Bunlardan Fransız sermayeli Ereğli şirketi, devlet tarafından 1937'de satın alındı. Havzanın tamamı ise 1 Aralık 1940'dan itibaren devletin eline geçti. Havzadaki tüvenan kömür üretimi 1939 yılında 2.699.367 ton iken bu miktar, havzanın devletin eline geçtiği 1940 yılında 2.741.621 tona kadar çıktı¹⁰¹.

d- Ev Yakıtı Sanayi

Türkiye ormanları, yüzyıllar boyunca doğal afetler, savaşlar ve insan kaynaklı tahribatlar sonucu hızla yok olmaktaydı. 1935 yılı itibariyle 88.200 km²'lik bir ağaçlık alana sahip olan ülkenin, millî ve evrensel servet niteliğindeki ormanlarını korumak ve halkı, yakacak olarak odun yerine maden kömürü kullanmaları doğrultusunda yönlendirmek gerekmektedir¹⁰².

Ormanlık alanları korumak ve ev yakıtı sanayisini geliştirmek üzere 22 Haziran 1938'de 3473 Sayılı "*Mahrukat Kanunu*" kabul edildi. Kanun ile nüfusu iki binden az olmayan ve belediye teşkilâtı bulunan yerlerdeki resmî daireler, kışla, polis karakolu, şehir içindeki jandarma karakolu, okul, hastane, sanatoryum, dispanser, borsa, ticaret ve sanayi odaları, kulüp ve cemiyet binaları, sinema, tiyatro, bar, gazino, birahane ve meyhanelerin ısıtılmasında her türlü taş kömürü, linyit, turp, kok, yarı kok ve briket gibi maddelerin kullanılması zorunlu tutuldu. Havagazı, petrol ve türevleri ile elektrik de ısınma aracı olarak kullanılabilirdi¹⁰³.

Mahrukat kanununun uygulanması için Etibank görevlendirildi. Etibank bünyesinde bir mahrukat servisi kuruldu. Etibank, servis aracılığıyla ihtiyaca göre hangi mahrukatların¹⁰⁴ kullanılacağını belirleyip, yakılması mecburi olan mahrukatın kullanılacağı soba ve ısıtma araçlarının satışını yaparak, ülkenin uzak yerlerdeki resmî kurumların, dairelerin, hastanelerin soba ve diğer ısınma tesislerini yeniledi. İBSYP ile ise ormanlık olmayan bölgelerin, özellikle

¹⁰¹ C.Z.Aysan, "*Endüstri Hayatımızda Mühim Bir İnkılâp Zonguldak Kömür Havzamızın Devletçe İşletilmesi*", **Karalması Zonguldak Halkevi Dergisi**, S.3 (1940), Zonguldak, 1940, s.8, 9.

¹⁰² Özeke, **Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi**, İstanbul, 1955, s.105, 106.

¹⁰³ **TBMMZC**, V/26, İ: 79 (22 Haziran 1938), Ankara, 1938, s.241.

¹⁰⁴ Mahrukat, odun, kömür gibi yakılacak maddelere denir. **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Haz: Ferit Devellioğlu, Yay. Haz.: Aydın Sami Güneyçal, Ankara, 2003, s.570.

de şehir ve kasabaların¹⁰⁵ yakıt ihtiyacının odun yerine geçici olarak maden kömürü ile karşılanması amaçlandı¹⁰⁶.

e- Gıda Sanayi

Gıda sanayisinde önemli bir yer tutan meyveciliği geliştirmek için ilk yıllarda 80 dekarlık, “*Erenköy Amerika Asma Fidanlığı*” ile çalışmalara başlandı. Çiftçilere, 1924’te 6.725 ve 1938’de 3.022.965 fidan dağıtıldı. Fidan sahası 1938 yılı itibariyle, Ankara, Manisa, Tekirdağ, Kırklareli, Bilecik ve Halkalı’da kurulan yeni fidanlıklar ile birlikte 1.307 dekara kadar yükseldi. Bunun dışında, elma, kayısı, incir, narenciye, zeytin, fındık ve fıstık üzerinde çalışmalar yapmak üzere İzmir, Aydın, Antalya, Gaziantep, Malatya, Giresun ve Arifiye’de birer istasyon kuruldu. Elma, armut, kayısı, vişne, narenciye, badem ve diğer meyveler ile süs fidanları yetiştirmek için ise Kastamonu, Niğde, Erzincan, Çanakkale, Alanya, Kütahya, Ankara-Irmak, İzmir-Mersinli ve Tarsus’ta birer fidanlık kuruldu¹⁰⁷.

f- Afyon (Morfin)

Bulunduğu coğrafi konumu ve elverişli iklimi ile afyon yetiştiriciliğine uygun topraklara sahip olan Türkiye’de, yüksek miktarda ve kalitede afyon üretmek için zirai ıslah yöntemleri uygulandı. Bunun neticesinde, Yeşilköy İstasyonu’nda %22’den %28’e kadar olan morfin dereceli afyon üretildi¹⁰⁸.

g- Denizcilik İşleri

Kapitülasyonlar neticesinde ülke denizlerinin yabancı devletlerin kontrolü altında olması durumu, 19 Nisan 1926’da kabul edilen 815 Sayılı, “*Türkiye sahillerinde nakliyatı bahriye (Kabotaj) ve limanlarla karasuları dahilinde icrayı sanat ve ticaret hakkında kanun*” ile son buldu. Uzun yıllar boyunca deniz ve limanlarından faydalanılamayan ülkeyi, denizcilik işlerinde ileri bir seviyeye getirmek için bir takım çalışmalar yapıldı. Özellikle İBYSP

¹⁰⁵ Mahrukat Kanunu’nun uygulanacağı şehir ve kasabalar alfabetik sıraya göre; Adapazarı, Afyon, Akhisar, Akşehir, Alaşehir, Amasya, Ankara, Argıthan, Balıkesir, Bandırma, Bayındır, Bilecik, Bornova, Bozöyük, Buca, Burdur, Çankırı, Çarşamba, Çay, Çumra, Darıca, Dinar, Elâzığ, Diyarbakır, Edirne, Ereğli, Eskişehir, Fatsa, Gebze, Giresun, Hopa, İnebolu, İnönü, İstanbul, İzmir, Iğın, Isparta, Karaman, Kayseri, Kırkağaç, Kırklareli, Kocaeli, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Menemen, Niğde, Ordu, Osmaneli, Ödemiş, Rize, Salihli, Samsun, Sandıklı, Sapanca, Sinop, Sivas, Sürmene, Tavşanlı, Tire, Torbalı, Trabzon, Turgutlu, Uşak, Ünye idi. Özeken, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi*, s.109.

¹⁰⁶ Özeken, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi*, s.108-110.

¹⁰⁷ *On Beşinci Yıl Kitabı*, s.446, 447.

¹⁰⁸ *On Beşinci Yıl Kitabı*, s.445.

içerisinde denizcilik işlerine de yer verilmesi, bu sahada yapılacak yatırım ve desteklerin artması açısından önemli katkı sağladı.

Yapılan çalışmalar ile denizcilik işleri için kredi açmak, denizlerde kullanılmak üzere sağlık ve sosyal yardım çalışmalarında bulunmak gibi çalışmalarını yürütmek üzere, 27 Aralık 1937’de kabul edilen 3295 Sayılı “*Denizbank Kanunu*” ile tüzel kişiliği İktisat Vekâleti’ne bağlı ve merkezi Ankara’da bulunan 50 milyon sermayeli “*Denizbank*” kuruldu. Denizyolları, Akay İşletmeleri, Fabrika ve Havuzlar İdaresi, İstanbul, İzmir ve Trabzon Liman İşletme idareleri, Can Kurtarma Genel Müdürlüğü, Kılavuzluk ve Römorkörcülük Müdürlüğü ve Van Gölü İşletme İdaresi, Denizbank’a devredildi¹⁰⁹. Denizbank, bu dönemde 9.956.190 lira değerinde on iki vapur aldı¹¹⁰.

1- İkinci Dünya Savaşı Yıllarında ve Sonrasında Yapılan Çalışmalar

II.Dünya Savaşı’nın başlaması, hem Türkiye’nin hem de sanayileşmiş ülkelerin malî sıkıntılar yaşamasına neden oldu. Plan ile işletmeye açılan tesislerin ürettiği ürünlerin ihraç edildiği ülkelerin bir kısmı, bütçe politikalarını savaş durumunu göz önüne alarak düzenlediler. Büyük devletlerin 1939 yılından itibaren olan bütçe masraflarına bakıldığında ise; Birleşik Krallık’ta dört, Avustralya’da ve Kanada’da üç, A.B.D., Almanya ve İtalya’da ise en az iki kat bir artış gerçekleşti. İngiltere ve Almanya, genel masraflarının %80’ini ve millî gelirlerinin yaklaşık %60’ını savaş için ayırdı¹¹¹. Bu durum, Türkiye’nin gümrük gelirlerinde ciddi düşüşler yaşanmasına neden oldu. Öyle ki Türkiye’nin 1938-1939 yıllarında 77 milyon lira olan gümrük geliri, 1939-1940’da 56 milyona, 1940-1941’de ise 38 milyona düştü. Devlet masrafları ise 1938-1939’da 306 milyon iken, 1939-1940’da 381 milyona ve 1940-1941’de ise 526 milyona yükseldi¹¹² ve savaş ortamının ortaya çıkardığı durum, İBYSP’nı olumsuz yönde etkiledi. Bu sıkıntılı dönemde planda yer alan tesislerin bir kısmının -ki bunlar arasında 7.5 milyon liralık bir sermaye gerektiren sentetik benzin sanayisinin kurulmasında yer almaktaydı- kurulmasından vazgeçildi¹¹³.

a- Kurşun Sanayi

İBYSP içinde yer alıp, II.Dünya Savaşı esnasına üzerinde çalışma yapılan alanlardan birisi de kurşun sanayi idi. Bu dönemde yapılan çalışmalar sonucu, M.T.A.Enstitüsü tarafından

¹⁰⁹ TBMMZC, V/21, İ: 21 (27 Aralık 1937), Ankara, 1937, s.112, 113.

¹¹⁰ B.C.A., 490.1.0.0.1631.673.1.

¹¹¹ Feridun Ergin, “*Türkiye Harp Maliyesi (1939-1942)*”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, IV, S.2, 1943, İstanbul, 1943, s.150.

¹¹² Ergin, “*Türkiye Harp Maliyesi (1939-1942)*”, s.154.

¹¹³ M.Âkif Tural, *Atatürk Devrinde İktisadî Yapılaşma ve Celâl Bayar (1920-1938)*, Ankara,1987, s.145.

1933'te devralınan Keban Simli Kurşun Tesisleri'ndeki maden araştırmaları 1941 yılında tamamlandı. Sahada %11 kurşun, %13 çinko tenörlü 960 bin ton rezerv bulundu ve tesis Etibank'a devredildi¹¹⁴.

b- Bakır Sanayi

Murgul Bakır İşletmesi'nde M.T.A. Enstitüsü tarafından 1936'da yapılan arama ve etütler sonrasında işletme, Etibank'a devredildi. Etibank'a geçtikten sonra tesislerin yenilenmesi için bir İngiliz Firması ile 20 milyon lira karşılığında mukavele yapıldı¹¹⁵. Ancak, II.Dünya Savaşı'nın çıkması nedeniyle yarım kalan montaj çalışmaları, 1948-1951 yıllarında tamamlandı. İşletme, 1951'de Etibank'a bağlı "*Mahdut Mesuliyetli Murgul Bakır İşletmesi Müessesesi*" adı altında çalışmaya başladı. Murgul Bakır Fabrikası, yılda ortalama 500 bin ton bakır cevherinden saf bakır üretmekteydi¹¹⁶.

c- Azot Sanayi

Türkiye'de ziraatta etkili sonuçlar elde edilerek, yüksek verim sağlayan kimyasal gübre uygulamasına 25 Aralık 1953'te kurulan Azot Sanayii T.A.Ş. ile geçildi. 1961 yılında açılan ve 548.979.400 liraya mal olan Kütahya Azot İşletmeleri ile 86 bin ton amonyum sülfat ve 64 bin ton amonyum nitrat imal edildi¹¹⁷.

d- Petrol Rafinerisi

Türkiye'deki 65.245 adet işletmenin 2.822'si motorlu, 62.423'ü motorsuz olup, motor kullanan işletmelerin 1.212'sinde benzin, petrol ve motorin kullanılmaktaydı¹¹⁸. Türkiye'nin 1930'lu yıllarda artan sanayileşme faaliyetleri ile birlikte, petrol ve türevlerinin kullanımında da artış yaşandı¹¹⁹. Bundan dolayı, tamamı yurtdışından sağlanan petrol ve türevlerinin¹²⁰ ülke sınırları içinde bulunup işletilmesi için yapılan çalışmaları yürütmek üzere 24 Mart 1926'da 792 Sayılı "*Petrol Kanunu*" kabul edildi¹²¹.

¹¹⁴ Elazığ 1967 İl Yıllığı, Elazığ, 1970, s.219.

¹¹⁵ Artvin İl Yıllığı 1967, Artvin, 1967, s.264, 265.

¹¹⁶ Türkiye 1923-1973 Ansiklopedisi, I, İstanbul, 1974, s.219.

¹¹⁷ Kütahya 1967 İl Yıllığı, Kütahya, 1967, s.219.

¹¹⁸ Kemal Lokman, Türkiye Petrol Madenleri, Ankara, 1933, s.89.

¹¹⁹ Yeni fabrikaların açılması ve makine kullanımının artması ile birlikte, ham petrolün yan ürünü olan madeni yağ kullanımı 1923'te 6.900 ton iken, 1932'de 28.900 tona kadar yükseldi. Lokman, Türkiye Petrol Madenleri, s.88.

¹²⁰ 1930'da 6.118.181 lira değerinde 93.932.413 ton, 1931'de 4.332.586 lira değerinde 89.834.090 ton, 1932'de 3.577.219 lira değerinde 89.911.069 ton petrol ve türevi ithal edildi. İthalat, ağırlıklı olarak Rusya'dan ve Romanya'dan yapılmaktaydı. Lokman, Türkiye Petrol Madenleri, s.93-102.

¹²¹ TBMMZC, II/23, İ: 76, (24 Mart 1926), Ankara, 1926, s.323.

Ham petrolü işlemek için 1930 yılında Yaşva Biraderler tarafından İstanbul'da Türkiye Naft Sanayii A.Ş. adı ile Türkiye'nin ilk petrol rafinerisi olan Boğaziçi Rafinerisi kuruldu. Rafineri, Romanya'dan ithal edilen ham petrolden günde 40 ton ham petrol işleyebiliyordu. Tesisin benzin, gazyağı, motorin, rezidu ve yakıt üretimi ise yılda 12.800 ton idi. Rafineri, yüksek vergiler nedeniyle 1934'te kapandı¹²².

Özel teşebbüsün yapmakta zorlandığı petrol arama ve üretim faaliyetlerini gerçekleştirmek üzere 1933 yılında Petrol Arama ve İşletme İdaresi kuruldu. İdare'nin yürüttüğü çalışmalar sonucu, 1934'te Basbirin yakınlarında 1.351 m.'lik bir petrol sondaj kuyusu açıldı. Ancak, burada petrol bulunamadı¹²³.

Petrol Arama ve İşletme İdaresi'nin yürüttüğü petrol arama ve işletme çalışmalarını 1935 yılından itibaren M.T.A.Enstitüsü üzerine aldı¹²⁴. Enstitü, 1935-1937 yıllarında Mürefte bölgesinde dokuz küçük sondaj kuyusu açtı. Kuyuların bir kısmından sıkışan gaz çıkarken, diğerlerinde ise az miktarda petrole rastlandı. Raman dağının Maymune bölgesinde 20 Nisan 1940'da açılan 1.084 m. derinliğindeki 1 numaralı kuyuda, büyük miktarda ham petrol rezervi bulundu¹²⁵. Bunun üzerine M.T.A.Enstitüsü, rafinerinin inşası için tarafından 1934'te kapatılan Boğaziçi Rafinerisi'nin parçalarını satın aldı. Parçalar, 1942'de Maymune Boğazi'na taşındı ve günlük üretim kapasitesi 10 ton olan "*Raman Tecrübe Rafinerisi*" kuruldu. Rafineri, II.Dünya Savaşı'nda duyulan akaryakıt ihtiyacını ürettiği benzin ve motorin ile karşılayarak, bu sıkıntılı dönemde önemli bir görevi yerine getirdi. Raman Tecrübe Rafinerisi, 1945'te Batman'da kurulan pilot rafineri işletmeye açılıncaya kadar üretimine devam etti¹²⁶.

Raman'daki petrol araştırmalarından alınan olumlu sonuçlar üzerine, burada bir tecrübe rafinerisinin kurulmasına karar verildi. Günlük 50 ton ham petrol işleyecek kapasitedeki tecrübe rafinerisinin inşasına 1944'te başlandı. M.T.A.Enstitüsü, inşaat için Diyarbakır deposundaki Boğaziçi tasfiyehanesine ait kalan diğer malzemeleri ve yeni getirilen parçaları kullandı. 200 milyon liraya mal olan rafinerinin inşaatı 1945'te tamamlandı¹²⁷.

1954'te ise 150 milyon lira sermayeli Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) kuruldu. TPAO ilk olarak, Diyarbakır ve Siirt çevresinde petrol arama çalışmaları yaptı. Siirt çevresindeki petrolleri işleyecek Türkiye'nin ilk modern rafinerisi¹²⁸ olan Batman Petrol

¹²² Alptekin Esin, **Türkiye'de Petrol Üretim ve Tüketimi**, Ankara, 1973, s.137.

¹²³ **Türkiye: Cumhuriyetin 50.Yıl Kitabı**, Haz: Necdet Evliyagil vd., Ankara, 1973, sayfa n.y.

¹²⁴ **Türkiye: Cumhuriyetin 50.Yıl Kitabı**, s.n.y.

¹²⁵ Esin, **Türkiye'de Petrol Üretim ve Tüketimi**, s.56.

¹²⁶ Esin, **Türkiye'de Petrol Üretim ve Tüketimi**, s.137.

¹²⁷ Esin, **Türkiye'de Petrol Üretim ve Tüketimi**, s.137, 138.

¹²⁸ Tek bir kimyasal halinde olmayan ham petrolün içinde, hidrokarbon gruplarının değişik bileşimleri, su, bazik tuzlar, kükürtlü maddeler ile eser miktarda mineraller bulunmaktadır. Ham petrol, çıkarıldığı anda su ve gazından ayrılır. Bu haldeki kullanımı çok sınırlıdır. Bunu için ham petrolün türevleri olan; benzin, gaz yağı ve motorine

Rafinerisi, 1955'te 330.000 ton/yıl kapasite ile Batman'da faaliyete geçti. Petrol arama faaliyetleri, ilerleyen yıllar içinde ülkenin tüm coğrafyasına yayıldı¹²⁹.

e- Elektrik Santralleri

Türkiye'nin sanayileşmesi ve şehirleşmesi ile birlikte enerjiye olan ihtiyacında da artış meydana geldi. Enerjiye olan gereksinimin artması üzerine Hükümet tarafından bir takım çalışmalar yapıldı. Bunun doğrultuda, ülkede enerji kaynaklarını araştırarak elektrik enerjisine en uygun olanları belirlemek, yerleşim yerleri, fabrikalar, madenlere, demiryolları ve çiftçilere gerekli olan elektrik enerjisini en ekonomik şekilde temin edecek etütleri ve hesaplamaları yapmak, sanayi programlarında yer alan elektrik işlerinin çalışmalarını hazırlamak, elektrik işleri üzerine kalifiye eleman yetiştirmek, elektrik santrallerinin maliyet, satış hesaplamalarını ve verimini arttırmak için araştırmalar yapmak gibi işleri yerine getirmek üzere 14 Haziran 1935'te kabul edilen 2819 Sayılı “*Elektrik İşleri Etüt Dairesi Teşkiline Dair Kanun*” ile Elektrik İşleri Etüt Dairesi kuruldu¹³⁰.

İstanbul Elektrik Santrali ve Kozlu'da İhsaniye Santrali gibi santrallere sahip olan ülkenin enerji kaynaklarının yeterli olup olmadığını inceleyen E.İ.E.Dairesi'nin yaptığı incelemeler neticesinde, Türkiye'de termik elektrik üretimi 1937'de 254 milyon kW, 1938'de ise 302 milyon kW idi. Hidroelektrik üretimi ise 1937'de 15 milyon kW idi. Bu oranlar, kalkınan bir ülkenin enerji ihtiyacını karşılamaktan oldukça uzaktı¹³¹.

Elektrik enerjisi üretimini arttırmak için İBYSP'da elektrik üretecek olan termik santrallere de yer verildi. İlk olarak, Çatalağzı Termik Santrali'nin inşası için çalışmalara başlandı. Bu iş, 1938'de İktisat Vekâleti'nin Elektrifikasyon Bürosu'dan Etibank'a devredildi. Etibank, santralin inşası için 1939'da belirli firmalara ihale teklifinde bulundu. İhaleye, dört İngiliz firması katıldı. İhaleyi, İngiliz Metropolitan Vickers Firması kazandı ve firma ile 11

gibi yan ürünlerine dönüştürülmesi için rafineriye ihtiyaç vardır. Rafinerilerde ham petrolün damıtılmasıyla; petrolün en hafif ve çok yanıcı bir ürünü olup, tıp, parfümeri, fotoğrafçılık vb. yerlerde kullanılan eter, hassas uçak motorlarında kullanılan gazolin, taşıtlarda kullanılan benzin, bir takım taşıtlarda, aydınlatma ve ısıtmada kullanılan gazyağı, dizel motorlarında kullanılan motorin, makina ve motorları yağlamada kullanılan makine yağları, tıp, eczacılık, parfümeride vb. yerlerde kullanılan vazelin, özellikle mum olarak kullanılan parafin, sanayide koruyucu madde olarak kullanılan katran, yol inşaatında kullanılan asfalt, suni grafit ve elektrot imalinde ile yakıt olarak kullanılan petrol koku elde edilir. Dünya'daki ilk petrol rafinerisinin 1735 yılında Rusya'da inşa edildi iddia edilmektedir. Petrol devrine geçişin Colonel Drake adlı bir kişinin Amerika'da açtığı kuyunun 1859 yılında faaliyete geçmesi ile rafineri dönemine geçişin ise 1860 yılında başladığı kabul edilir: İlk rafineri, Amerika'nın Titusville şehrinde William Parnsdall ve William A.Abott adlı iki ortağın 15 bin dolarlık sermayesi ile kuruldu. Esin, **Türkiye'de Petrol Üretim ve Tüketimi**, s.125-127.

¹²⁹ Batman Rafinerisi, 1961 yılında İstanbul Petrol Rafinerisi A.Ş. (İpraş) kuruluncaya kadar, Türkiye'nin tek modern rafinerisi idi. Esin, **Türkiye'de Petrol Üretim ve Tüketimi**, s.138.; **Türkiye: Cumhuriyetin 50.Yıl Kitabı**, s.n.y.

¹³⁰ **TBMMZC**, V/4, İ: 38, (14 Haziran 1935), Ankara, 1935, s.220, 221.

¹³¹ Özeken, **Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi**, s.61.

Nisan 1940'da bir mukavele imzalandı. Ancak firma, II.Dünya Savaşı'nın İngiltere'yi de doğrudan etkilemesi nedeniyle başladığı inşa çalışmalarını durdurmak zorunda kaldı. Savaşın bitimiyle birlikte, firma ile yeni bir mukavele imzalandı. Santralin temeli, 10 Temmuz 1946'da Çatalağzı deresi yakınındaki Direk Harmanı bölgesinde atıldı¹³².

Santralin, kazan, türbin, alternatör, yükseltici transformatörden oluşan ve her biri 20 bin kW enerji kuvvetinde üç ünitesi vardı. Bu ünitelerin ilki 30 Ağustos 1948'de, ikincisi 30 Ekim 1948'de, üçüncüsü ise 7 Nisan 1949'da faaliyete geçti. İşletmeye açıldığı ilk yıl olan 1949'da 84 milyon kW/s elektrik üreten Çatalağzı Termik Santrali toplam 34.5 milyon liraya mal oldu¹³³.

İBYSP ile kurulması öngörülen bir diğer termik santral ise Tunçbilek idi. İşletme hakkı 1938'de Etibank'a verilen Tunçbilek Linyit İşletmeleri, 10 Aralık 1939'da Etibank tarafından kurulan "*Mahdut Mesuliyetli Garp Linyitleri İşletmesi Müessesesi*"ne bağlandı¹³⁴. 1941'de işletilmeye başlanan Tunçbilek linyitlerinden yararlanmak için 60 bin kW kuvvetinde bir termik santralin kurulması ve burada üretilecek elektriğin ise İstanbul'un da yer aldığı çevre bölgelere ve kurulması planlanan azot sanayi tesisine gönderilmesi için yapılan etütler, 1945'te tamamlandı. Santralin tesisi için 1953'te yapılan ihaleyi Alman AEG Firması kazandı. Firma ile 11 Aralık 1953'te bir protokol yapıldı. Başta AEG Firması olmak üzere, kazan için Dürr Werke, inşaat işleri için Weiss und Freitag ve boru, pompa ve çelik imalâtı için Mannesmann firmalarından oluşan bir konsorsiyum, santralin inşaatına başladı. Hazırlanan detaylı mukavele ise 14 Nisan 1954'te imzalandı. Santral, yılda 280 milyon kW/s elektrik üretecek, her biri 30 bin kW gücündeki iki kazan, türbin, alternatör, yükseltici transformatör ve şalt grubundan oluşacaktı¹³⁵.

Toplam 47 milyon liraya mal olan Tunçbilek Termik Santrali'nin ilk üniteleri 6 Nisan 1957'de¹³⁶; Elın Firması'nın inşa ettiği üçüncü ünite 21 Şubat 1966'da; Elektrim, Kraftwerk Union, Kutlutaş firmalarının inşa ettikleri dördüncü ünite 15 Ağustos 1977'de ve yine aynı firmaların inşa ettikleri beşinci ünite ise 10 Ekim 1978'de işletmeye açıldı¹³⁷.

¹³² Etibank'ın Türkiye'nin Enerji Davasında Hizmetleri, Ankara, 1957, s.8.

¹³³ Etibank'ın Türkiye'nin Enerji Davasında Hizmetleri, s.9.

¹³⁴ M.Ekrem Üzümeri-Selâmi Dinçer-Sadi Kazancı, *Türkiye Ansiklopedisi*, V, Ankara, 1957, s.389.

¹³⁵ Etibank'ın Türkiye'nin Enerji Davasında Hizmetleri, s.25.

¹³⁶ *Kütahya 1967 İl Yıllığı*, s.86.

¹³⁷ *Türkiye'de Termik Santraller*, Ankara, 2010, s.30, 31.

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduğu andan itibaren hükümetler, politikalarında ve programlarında her zaman ekonomik kalkınma faaliyetlerine yer verdiler. Bunda, ekonomik kalkınmanın bağımsızlığının bir unsuru olması çok büyük bir etken idi. Öyle ki, henüz Lozan Barış Antlaşması imzalanmadan önce İzmir’de toplanan Türkiye İktisat Kongresi, ekonomik kalkınmanın ülke bağımsızlığındaki öneminin bir göstergesi olarak gösterilebilir.

Türkiye İktisat Kongresi sonrası izlenen serbest ekonomi politikası ile özel teşebbüse sanayi tesisleri kurmaları hususunda bir takım destekler verildi. Ancak, bu girişimlerden istenilen sonuçlar elde edilemedi. Bunun üzerine, 1931’de devletçilik ilkesi kabul edilerek, ülkenin ihtiyaç duyduğu sanayi tesislerinin bizzat devlet tarafından kurulması ön görüldü.

Devletin bizzat kuruluşunu üstleneceği sanayi tesislerinde öncelik, halkın gereksinim duyduğu ve yüksek miktarda ithalatının yapıldığı ürünlerden, yurtdışında yetişen veya yetiştirilmesi mümkün olan hammaddeler üzerine üretim yapacak tesislerinin kurulmasına öncelik verildi. Bu doğrultuda, 1934-1938 yılları arasında uygulanan BBYSP hazırlandı. Bu ilk sanayi planı ile dokuma, kâğıt, cam, demir ve çelik gibi önemli ihtiyaç mallarını üreten sanayi tesisleri kuruldu.

BBYSP ile elde edilen başarılar üzerine, 1936’da İBYSP üzerine çalışmalara başlandı. 1938-1942 yıllarını kapsayan İBYSP, 1938’de resmen yürürlüğe girerek uygulamaya konuldu. İBYSP ile BBYSP’den farklı olarak daha fazla sanayi kolunda, daha maliyetli tesisler kurulacaktır.

Liberal ve karma ekonomi politikaları ile BBYSP’nin uygulandığı dönemlerde, ülkenin temel ihtiyaç maddeleri olan ve “*üç beyaz*” adı verilen un, şeker ve pamuk ihtiyacını karşılayacak sanayi tesisleri inşa edilirken, İBYSP’nin uygulandığı 1938-1942 yılları arasında ise ana hedef olarak “*üç siyah*” adı verilen kömür, demir ve petrol tesislerinin kurulması amaçlandı.

İBYSP, aynı zamanda ülke ekonomisine de önemli katkılarda bulundu. Plan ile Türkiye’nin yeraltı ve yerüstü kaynakları değerlendirildi ve ithal edilen birçok ürün ülke içinde üretilerek, ürün fazlası ihraç edildi. İthal edilen birçok ürünün yurtdışında üretilmesiyle ve üretilen ürünlerin ihraç edilmesiyle birlikte, ülke bütçesine önemli katkılar sağlandı. Plan ile kurulan tesislerde, binlerce kişi istihdam edildi. Yine plan ile Türkiye’ye, Etibank, Denizbank, MTA ve Elektrik İşleri İdaresi gibi önemli kurumlar kazandırıldı.

KAYNAKÇA

A- Arşiv

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

B- Resmî ve Süreli Yayınlar

1- Resmî Yayınlar

Ayın Tarihi

C.H.P.Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)

2- Süreli Yayınlar

a) Dergiler

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası

Karaelmas Zonguldak Halkevi Dergisi

Sosyoloji Konferansları Dergisi

Ülkü Halkevleri Dergisi

b) Gazeteler

Cumhuriyet

Resmi Gazete

Ulus

C- Ansiklopediler ve Sözlükler

Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Haz: Ferit Devellioğlu, Yay. Haz.: Aydın Sami Güneşal, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.

Türk Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1953.

ÜZÜMERİ, M.Ekrem-DİNÇER, Selâmi-KAZANCI, Sadi, **Türkiye Ansiklopedisi**, Yıldız Matbaacılık, Ankara, 1957.

Türkiye 1923-1973 Ansiklopedisi, I, Kaynak Kitaplar Basım, Yayım ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1974.

ÜNERİ, Saadet-KULELİ, Ömer-GÜREL, Osman, **Kimya Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1981.

D- Araştırma Eserler

ALOPA Köksal, Bilge-İLKİN, A.Râsih, **Türkiye’de İktisadî Politikanın Gelişimi (1923-1973)**, Yapı ve Kredi Bankası, İstanbul 1973.

APPLEGATE, Liz, **Sağlıklı Yaşam ve Yüksek Performans için Beslenme ve Diyet İlkeleri**, ev: Haydar zpınar, İstanbul Tıp Kitabevi, İstanbul, 2011.

ARMAOğLU, Fahir H., **Siyasî Tarih 1789-1960**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1973.

BOR, Fuat Yavuz, **Ekonomik Metalurji**, İ.T.. Kimya-Metalurji Fakültesi Ofset Atölyesi, İstanbul, 1988.

BOZDAğ, İsmet, **Zaferlerle ve Şereflerle Dolu Bir Hayat Celâl Bayar**, Tercüman, İstanbul, 1986.

Celâl Bayar’ın Söylev ve Demeçleri 1921-1938 Ekonomik Konulara Dair, Toplayan: Özel Şahingiray, Doęuř Ltd. Ortaklığı Matbaası, Ankara, 1955.

ESİN, Alptekin, **Türkiye’de Petrol retim ve Tüketimi**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1973.

Etibank’ın Türkiye’nin Enerji Davasında Hizmetleri, Etibank, Ankara, 1957.

KUTAY, Cemal, **Celâl Bayar**, II, Kenan Basımevi, İstanbul, 1939.

LOKMAN, Kemal, **Türkiye Petrol Madenleri**, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1933.

Madencilik Ana Planı zel İhtisas Komisyonu Demir Dışı Metal Madenleri alışma Grubu Raporu, T.C.Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yayınları, Ankara, 1988.

NAİM, Ahmet, **Zonguldak Havzası Uzun Mehmetten Bugüne Kadar**, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1934.

On Beşinci Yıl Kitabı, Cumhuriyet Halk Partisi, Ankara, 1938.

ÖZEKEN, Ahmet Ali, **Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi**, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul, 1955.

SHREVE, R.Norris-A.BRİNK, Joseph, **Kimyasal Proses Endüstrileri**, II, ev: A.İhsan ataltař, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1985.

TURAL, M.Âkif, **Atatürk Devrinde İktisadî Yapılaşma ve Celâl Bayar (1920-1938)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara,1987.

Türkiye: Cumhuriyetin 50.Yıl Kitabı, Haz: Necdet Evliyagil vd., Ajans Türk Matbaacılık Sanayi, Ankara, 1973.

Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936, nsz: Afetinan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1973.

Türkiye’de Termik Santraller, TMMOB Makina Mühendisleri Odası, Ankara, 2010.

100.Yaşında Celâl Bayar’a Armağan, Tercüman, İstanbul, 1982.

E- Makaleler

AYSAN, C.Z., “*Endüstri Hayatımızda Mühim Bir İnkılâp Zonguldak Kömür Havzamızın Devletçe İşletilmesi*”, **Karaelmas Zonguldak Halkevi Dergisi**, S.3 (1940), Zonguldak, 1940, s.8-10.

CEMEROĞLU, Bekir, “*Meyve Sebzelerin Soğukta Depolanmaları*”, **Meyve ve Sebze İşleme Teknolojisi**, I, Editör: Bekir Cemeroğlu, Ankara, 2009, s.327-390.

ERGİN, Feridun, “*Türkiye Harp Maliyesi (1939-1942)*”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, IV, S.2, (1943), İstanbul, 1943, s.148-170.

NEUMARK, F., “*1939-1940 Senelerinde Türkiye Dış Ticareti*”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, II, (1940), İstanbul, 1940, s.412-418.

ÖZYURT, Hasan, “*Atatürk Dönemi Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planları ve Türk Ekonomisindeki Yapı Değişikliğine Etkileri (1933-1938)*”, **Sosyoloji Konferansları Dergisi Atatürk Özel Sayısı**, S.19 (1981), İstanbul, 1981, s.119-148.

TÜTENGİL, Cavit Orhan, “*Türkiye’nin Sorunları ve Prof.Dr.Fritz Baade*”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, XXIV, S.1-2, (1964), İstanbul, 1964, s.109-119.

F- Yıllıklar

Artvin İl Yıllığı 1967, Artvin, 1967.

Elazığ 1967 İl Yıllığı, Elazığ, 1970.

Kütahya 1967 İl Yıllığı, Kütahya, 1967.

Zonguldak 2002 İl Yıllığı, Zonguldak, 2002.

